

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Rood noch oranje: de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos, 1870-1914

Worp, B.J.T. van de

Citation

Worp, B. J. T. van de. (2022, March 2). *Rood noch oranje: de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos, 1870-1914*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3277931>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3277931>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5 | ‘Zij draagt het cachet van zielverkoopertij’

De agitatie tegen de ‘kinderwerving’

Inleiding

Tegenover de marineleiding trachtte de Matrozenbond zich overwegend constructief op te stellen.¹ Dat bleek wel uit de verzonden verzoekschriften, waarin de minister geregeld concrete suggesties voor verbeteringen aan de hand werden gedaan. Opvallend daarin was de dikwijls positieve toonzetting: de huidige generatie matrozen stond hoger op de morele ladder dan de eerdere generaties en verdiende daarom betere arbeidsvoorwaarden en een menswaardige behandeling. De verzoekschriften dienden als middel om de bewindsman van Marine en het parlement te overtuigen van het billijke van de voorgestelde hervormingen, die de organisatie als geheel bovendien ten goede zouden komen. Ten opzichte van de samenleving hanteerde de bond daarentegen een geheel andere strategie. In woord en geschrift schiep hij het beeld van een instituut waar misstanden aan de orde van de dag waren, waar het lagere personeel over geen enkele vrijheid beschikte en geheel was overgeleverd aan de willekeur van bovengeschieden. De marine was een conservatief bolwerk dat verouderde gebruiken koste wat het kost in stand trachtte te houden en op geen enkele wijze bereid leek hervormingen door te voeren. Het contrast tussen beide strategieën was weliswaar groot, maar het doel bleef hetzelfde. Dit hoofdstuk laat zien hoe de bond erin slaagde ‘de’ maatschappij bij zijn strijd voor lotsverbetering te betrekken. Hij deed dat op een plek waar de marine zonder meer afhankelijk was van deze samenleving, namelijk bij de werving van nieuw marinepersoneel. Zoals zal blijken, wilde de bond daarmee niet zozeer de krijgstucht ondermijnen, maar beschouwde hij de actie als een extra drukmiddel om de marineleiding tot hervormingen te dwingen. Door gebruik te maken van de openbaarheid – naar de opvattingen van de Duitse filosoof Jürgen Habermas is dat de plaats waar de publieke opinie tot stand komt, een gebied tussen de staat en het privéleven² – bracht de Matrozenbond een maatschappelijk debat op gang over wat al snel de ‘kinderwerving’ ging heten. Door deze actie kwam een deel van de samenleving in beweging en dat zorgde voor een maatschappelijke ‘toenadering’ tot de zeestrijdkrachten, zij het op een andere manier dan de marineleiding graag zou hebben gezien.

1. Alex Verstegen was één van de oprichters van de Matrozenbond. Hij fungeerde achtereenvolgens als secretaris-penningmeester en administrateur van het hoofdbestuur, vervolgens was hij jarenlang hoofdredacteur van *Het Anker* (NIMH, Den Haag).

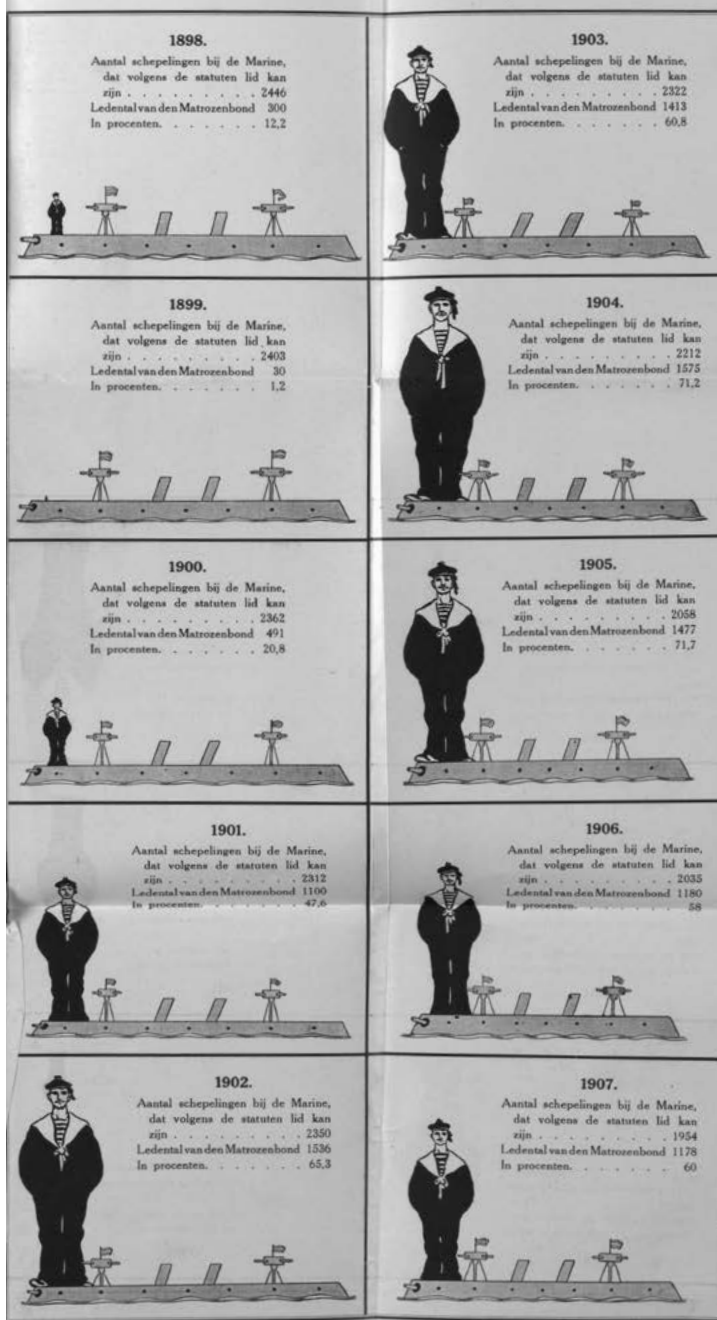

2. Tussen 1901 en 1906 speelde Willem Meijer als administrateur en hoofdredacteur van *Het Anker* een sleutelrol binnen de Matrozenbond (IISG, Amsterdam).

3. Andries Michels was tussen 1904 en 1919 als administrateur aan de Matrozenbond verbonden en bepaalde al die tijd in hoge mate de koers van de bond (Gedenkboek ABVNMM).

Grafische uitbeelding van het ledental van den Matrozenbond ten opzichte van het getal wat lid kon zijn, van 1898–1907.

4. De Matrozenbond voorzag in een duidelijke behoefte, zoals blijkt uit een door Albert Hahn vervaardigde weergave van de groei van de Matrozenbond gedurende de jaren 1898–1908 (*Jaarboekje van de Bond voor Minder Marine-Personeel* 1909 in: IISG, Amsterdam).

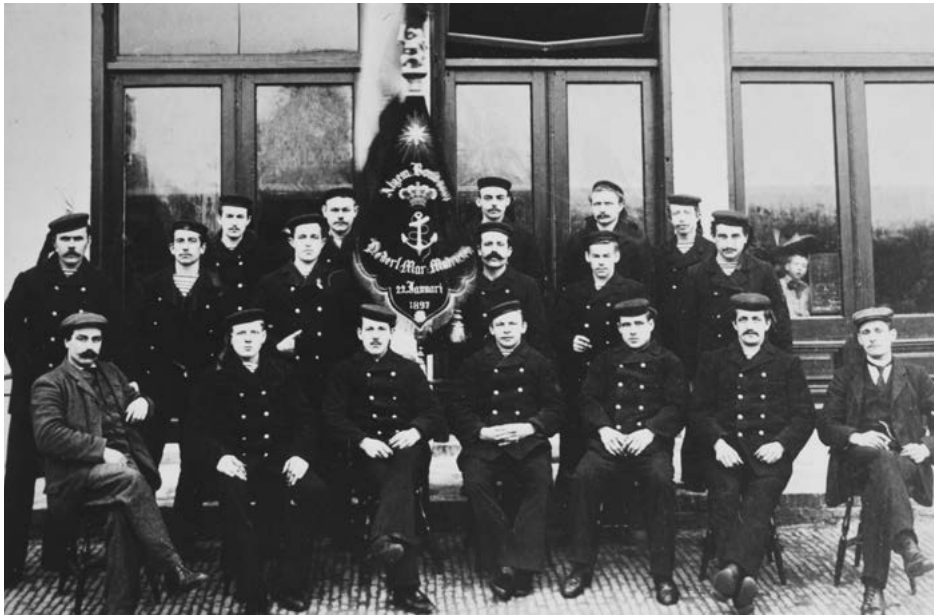
5. In juli 1902 kreeg de Matrozenbond de beschikking over een eigen gebouw aan de Hoofdgracht 80 te Den Helder (IISG, Amsterdam).

6. In december 1903 werd intrek genomen in een pand aan de Hoofdgracht 17, dat voortaan Helden Marinegebouw werd genoemd (IISG, Amsterdam).

7. In 1914 werd een nieuw pand aangebouwd in de stijl van de Amsterdamsche School. In de volksmond werd dit gebouw ook wel De Burcht genoemd (Regionaal Archief, Alkmaar).

8. Het hoofdbestuur van de Matrozenbond en de afgevaardigden van de verschillende afdelingen op de algemene vergadering van 1904. Deze vergadering werd meestal gehouden in de maand januari (NIMH, Den Haag).

9. Het hoofdbestuur en de afgevaardigden tijdens de laatste algemene vergadering van de Matrozenbond, gehouden in januari 1908. In dat jaar werd de Bond voor Minder Marine-Personeel opgericht (NIMH, Den Haag).

Weekblad gewijd aan de belangen van het mindere Marine-personeel.

Redacteur W. H. Meijer.

Versijnt elken Zaterdag.

ABONNEMENTSPRIJS.

By VOORUITREKING PER DRIE MAANDE
FRANCO PER POST f 0-30
FRANCO PER POST NAAR 't BUITENLAND f 0-70

BRIEVEN EN INZENDINGEN STUKKEN VOOR REDACTIE EN
ADMINISTRATIE TE ZIENEN AAN HET BUREAU VAN HET BLAD

Weststraat 38, Den Helder.

ADVERTENTIEN.

VAN 1 TOT 5 REKKE 50 CT. — ELKE REKKE MEER 10 CT.
— VOOR LEZEN VAN MARINE-NIEUWEN PER REKKE 5 CT.

Attentie!

Wij maken inzendende van ingezonden stukken er op attent, dat zij bij 't zenden van een bijdrage voor het blad altijd hun naam, stb. en schip, waarop zij dienen, moeten vermelden.

Zonder dat kunnen wij kunne bijdragen niet plaatsen. Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat iedere naam bij ons veilig is, maar wij moeten weten, waar wij ons zoo noodig kunnen vervoegen om andere inlichtingen. Tevens mog eens het dringende verzoek om het papier slechts aan een zijde te beschrijven. Men bespaart ons daarmee zeer veel tijd.

Redactie.

De kinderroof voor de Kon. Ned. Marine.

Over de kindervererving bij de marine is in den laatste tijd nogal eens het een en ander gesegd. En wat er van gezegd is, was in den regel niet veel goeds.

Wat dit laatste betreft, een wonder is dit niet. Na alles wat we zoo voor en na over de marine gehoord hebben, kan het ons niet verwonderen, dat zelfs in de Kamer van meer dan een zijde stemmen opgingen, welke een einde gemaakt wenschten te zien aan een wervingssysteem, dat volgens den oud-kolonel der marine J. P. VAN ROSSUM 'het cachet van zelfverlooperij draagt'.

Zoals men zal weten, moest een jongen zich voorheen bij onze marine verbinden voor den tijd van twaalf jaren. D. w. z., hij kwam dan op 13 a 14-jarigen leeftijd in dienst, tekenende voor 12 jaar, doch zijn diensttijd begon pas te tellen, zoodra hij zestien jaar werd; zodat feitelijk een verbintenis voor den tijd van *verries* jaar — soms nog langer — werd aangegaan. Een krachtige agitatie tegen dit diep onsedel systeem, gevoerd door het marinepersoneel zelf en gesteund door onze partijgenooten in de Kamer, mocht bewerkstelligen, dat de duur der verbintenis werd verkort met één, zegge één jaar; met verder dit voordeel, dat de laatste drie dienstjaren niet in actieve dienst worden doorgebracht, doch bij de marine-reserve. Waar echter wel dit nadeel tegengewogen staat, dat de diensttijd pas begint te tellen, zoodra men zestien jaar wordt, terwijl de leeftijd van zamenstelling deeltel is gebleven . . .

Feitelijk wuudt de affaire dus op denzelfden voet voortgezet, met alleen dit verschil, dat men de drie laatste jaren van zijn diensttijd niet in actieve dienst doorbrengt, zoodat een jongen, die vroeger pas op zijn 23e jaar 'vloekram', nu broeder, die voor ongeveer 1 jaar als matroos dienst heeft genomen en daarvan heeft gedienst 3 jaar en daarna als deserter naar Duitschland is gegaan. Hij is nu van plan terug te keeren. Nu soude ik u gaarne eenige in-

lichtingen willen vragen, als u zoo vriendelijk soude willen zijn om ons in deze zaak in te lichten.

Of hij, als hij terug mocht komen, zichzelf niet meide, of dat hij zich op moet laten pakken en als dat alles is geschied, hoe hij zich te gedragen heeft voor den krijgsraad. Hij wordt spoedig 18 jaar; hij moet nog 10 jaar vordien, *ten hij in dienst ging en dienst wil hij belist niet meer*.

Wil u zoo vriendelijk zijn, om ons als het u liefst, zoo spoedig mogelijk te berichten hoe u en wat u er van denkt? Bij voorbaat onze hartelijke dank.

Zijne moeder en verdere familie. Dat was dus een noodkreet van een moeder, die haar zoon uit de zelfgekoren ballingschap terugwenschte. Maar de jonge man, een flinke, ferme jonge kerel, wilde wel terugkeeren, maar langer dienst doen bij de Marine, neen, daar zag hij geen kans voor.

Goede raad was duur. Wat moest ik die wanhopige moeder nu antwoorden?

Na rijpe overweging gaf ik den volgenden raad: Laat uw zoon terugkeeren, zichzelf aanmelden, laat hij zich ernstig en behoorlijk gedragen voor den krijgsraad en laat hij ook na het ondergaan van zijn straf — op deserte volgt altijd gevangenisstraf — zich netjes en behoorlijk gedragen en kan hij zich ook na zijn terugkeer aan boord in den dienst schikken, laat hij dat aan zijn commandant in den arm nemen en aan den Minister verzoeken om ontslag uit den dienst.

Ik geloofde toen werkelijk, dat zulk een verzoek, op die wijze gedaan, niet van de hand zou worden gewezen, gezien de verklaringen van den heer ELLIS in de Kamer.

Imiddels publiceerde ik de zaak in 'Het Anker' en vroeg in een onderschrijfe of er niet iemand onder de officieren was, die zich het lot van dezen jongen man wilde aantrekken.

Hierop ontving ik een schrijven van een oud-secoficier, die noewel mij als de ouders van den jongen man, met raad en daad terzijde heeft gestaan en die zich met volle toewijding heeft beijverd om de zaak tot een goed einde te brengen.

Dank zij het humane standpunt van den krijgsraad te Willemoord, kreeg hij voor zijn desertheid slechts één maand gevangenisstraf, waarvan nog de voorlopige hechtenis werd afgetrokken, zoodat hij slechts een paar weken in de gevangenis doorbracht.

Meestal geeft men voor deserrie 3 maanden of meer.

Intusschen was door den vader het volgende verzoek aan den Minister gezonden:

Aan
Zijne Excellentie den Minister van Marine.

Geef met verschuldigd eerbied te kennen . . . wonende . . . te Amsterdam;

1) Namen heb ik om licht te begrijpen redenen weggelaten.

lichtingen willen vragen, als u zoo vriendelijk soude willen zijn om ons in deze zaak in te lichten.

Of hij, als hij terug mocht komen, zichzelf niet meide, of dat hij zich op moet laten pakken en als dat alles is geschied, hoe hij zich te gedragen heeft voor den krijgsraad. Hij wordt spoedig 18 jaar; hij moet nog 10 jaar vordien, *ten hij in dienst ging en dienst wil hij belist niet meer*.

Wil u zoo vriendelijk zijn, om ons als het u liefst, zoo spoedig mogelijk te berichten hoe u en wat u er van denkt?

Bij voorbaat onze hartelijke dank.

Zijne moeder en verdere familie.

Dat was dus een noodkreet van een moeder, die haar zoon uit de zelfgekoren ballingschap terugwenschte. Maar de jonge man, een flinke, ferme jonge kerel, wilde wel terugkeeren, maar langer dienst doen bij de Marine, neen, daar zag hij geen kans voor.

Goede raad was duur. Wat moest ik die wanhopige moeder nu antwoorden?

Na rijpe overweging gaf ik den volgenden raad: Laat uw zoon terugkeeren, zichzelf aanmelden, laat hij zich ernstig en behoorlijk gedragen voor den krijgsraad en laat hij ook na het ondergaan van zijn straf — op deserte volgt altijd gevangenisstraf — zich netjes en behoorlijk gedragen en kan hij zich ook na zijn terugkeer aan boord in den dienst schikken, laat hij dat aan zijn commandant in den arm nemen en aan den Minister verzoeken om ontslag uit den dienst.

Ik geloofde toen werkelijk, dat zulk een verzoek, op die wijze gedaan, niet van de hand zou worden gewezen, gezien de verklaringen van den heer ELLIS in de Kamer.

Imiddels publiceerde ik de zaak in 'Het Anker' en vroeg in een onderschrijfe of er niet iemand onder de officieren was, die zich het lot van dezen jongen man wilde aantrekken.

Hierop ontving ik een schrijven van een oud-secoficier, die noewel mij als de ouders van den jongen man, met raad en daad terzijde heeft gestaan en die zich met volle toewijding heeft beijverd om de zaak tot een goed einde te brengen.

Dank zij het humane standpunt van den krijgsraad te Willemoord, kreeg hij voor zijn desertheid slechts één maand gevangenisstraf, waarvan nog de voorlopige hechtenis werd afgetrokken, zoodat hij slechts een paar weken in de gevangenis doorbracht.

Meestal geeft men voor deserrie 3 maanden of meer.

Intusschen was door den vader het volgende verzoek aan den Minister gezonden:

Aan
Zijne Excellentie den Minister van Marine.

Geef met verschuldigd eerbied te kennen . . . wonende . . . te Amsterdam;

1) Namen heb ik om licht te begrijpen redenen weggelaten.

dat zijn zoon . . . stambloed . . . als jongen bij de Koninklijke Nederlandsche Marine in dienst is gekomen den 10 Maart 1900 op 13-jarigen leeftijd;

dat hij zich, zooda Uwe Excellentie uit zijn conduteboekje moge blijken, over het algemeen goed heeft gedragen, doch dat hij zich vooral den laatste tijd zeer ongelukkig gevoelde aan boord en zeer verlangend is in de burgermaatschappij terug te keeren;

dat hij daarom zoo erg opzag tegen de reis met H.M. 'De Ruyter' naar West-Indië, dat hij niet aan boord terugkeerde na het eindigen van zijn verlof en deserterde;

dat hij zich op Woensdag den zeventienden Februari j.l. vrijwillig weder aan boord gemeld heeft, omdat het in het buitenland, buiten de mogelijkheid om in Holland te kunnen terugkeeren om zijn ouders te zien, een onhoudbare toestand voor hem was;

dat hij thans veroordeeld is en zijn gevangenisstraf ondergaat;

dat hij pas den leeftijd van 18 jaar heeft bereikt;

redenen waarom adresant Uwe Excellentie verzoekt, zijn zoon, den matroos te klasse . . . na het eindigen van de straf waartoe de Krijgsraad hem heeft veroordeeld, vrijstelling te willen verlenen van het dienstverloof, dat hij nog zoude moeten vervullen.

1 Welk doende.

Amsterdam, 31 Maart 1904.

Tot nog toe is op dit request door de betrokken personen geenevlei antwoord ontvangen: 1)

Intusschen was de jonge man uit de gevangenis ontslagen en geplaatst op het Wachtpost te Willemoord. Hier vroeg hij in een onderhoofd met den commandant, of deze zijn medewerking zou willen verlenen om hem zijn ontslag uit den reedienst te bezorgen, daar hij zich niet in den dienst kon schikken.

Doch deze deelde hem mede, dat zijn vader dit reeds per request aan den Minister had verzoekt, maar dat op een dergelijk verzoek geen acht kan worden geslagen, daar hij niet moest vergeten, dat de Marine nu reeds zoveel onkosten aan opleiding voor hem had besteed, en dat het nu toch niet aangien om hem, nu de Marine daarvan reeds een som gans profitteers, te ontslaan!

Voor de dit is een fijne standpunt, dat door dezen commandant werd ingenomen!

Alsof de Marine er rge gebaat is, indien zij een jongen in dienst houdt, die een zoo alreeds-verleiden hevel aan den dienst heeft, dat hij reeds eenmaal de vlucht naar Duitschland nam . . .

Kort na dit gesprek kwam ik den jongen op straat teges en vroeg hem of zijn vader

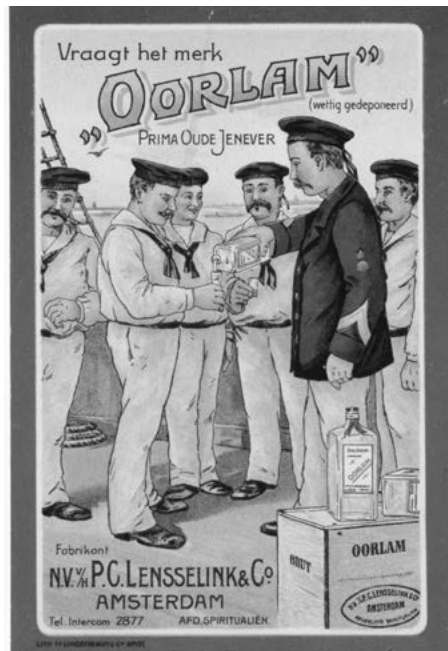
1) Op Zondag 10 Juli heb ik den vader van den jongen man het laatste gesproken. Toen was er nog geen antwoord. Of het inmiddels is gekomen, weet ik niet. Maar ik vermoed van niet, daar ik aan een wel bericht heb gehad.

W. H. M.

10. Voopagina van Het Anker van 30 juli 1904. Op last van minister Ellis moest de Matrozenbond in 1903 officieel afstand doen van het blad, maar er bleven in werkelijkheid onmiskenbaar banden bestaan (NIMH, Den Haag).

11. Dagelijks ontvingen schepelingen een rantsoen jenever. Aan dit gebruik kwam in 1905 een einde (Marinemuseum, Den Helder).

12. De oorlam was ook buiten de marine een begrip. Fabrikanten maakten er bijvoorbeeld graag reclame mee, zoals blijkt uit dit etiket (Maritiem Museum, Rotterdam).

13. Een matroos in de tropen krijgt zijn soldij uitbetaald aan boord van het pantserschip Zeven Provinciën, datering ontbreekt. De meeste matrozen verdienden omstreeks 1910 ongeveer één gulden per dag (NIMH, Den Haag).

14. Broodmaaltijd aan boord van het pantserschip *Koningin Regentes*, 1905. Het avondeten werd door scheepelingen veelal theewater genoemd (Marinemuseum, Den Helder).

15. Aan boord van het pantserschip *Koningin Regentes* wordt een koe geslacht, 1905 (Marinemuseum, Den Helder).

16. Matrozen schrobben het dek aan boord het pantserschip *Gelderland*, omstreeks 1900 (NIMH, Den Haag).

17. Plunje-inspectie aan boord van een marineschip, omstreeks 1900 (NIMH, Den Haag)

18. Jongens van 13-16 jaar begonnen hun marineloopbaan aan de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden en tekenden een dienstverband van twaalf jaar, ingaande op hun zestiende verjaardag (NIMH, Den Haag).

19. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstond verzet tegen het rekruteringsbeleid van de Koninklijke Marine. Na augustus 1914 werden jongens onder de 16 jaar niet langer aangenomen (Marinemuseum, Den Helder).

26 15.12.1906. 230.

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE MARINE.

ONTSLAGBRIEF.

De Schout bij nacht, Div. & Comm. d' marine TE Amsterdam
daartoe gemachtigd door den MINISTER VAN MARINE, bij beschikking van den 14^{en} Juni 1915, n°. 51/710
ontslaat bij dezen, met ingang van den 16^{en} Juni 1905
uit 's Rijks Zee dienst, den persoon van
Henri Adriaanus van Velze
Zoon van Adriaanus en van Alida Hendrika van
Geboren te Kellingwilde, den 11^{en} Juni 1874.
merkbare kenmerken:
Laatst gediend hebbende als matroos & klomp Stamboeknummer 2539, aan boord
van Hr. Ms. Nachtschip te Amsterdam
en wel uithoofde van diensteindiging.
Heeft op 23 Jan^{ari} 1905, een
vrijw. verblijfsb^{rief} aangevraagd
als Matroos 1ste kl. 60. M.
Reserve, voor 5 jaar 1er,
onder staaf. n° 1205. -
Amst^{er}, 23 Jan^{uari} 1905 -
De f. l. ommeed is aan,
travelscheide.
Amsterdam, den 15^{en} Juni 1905.
De Schout bij nacht VOORZOND,
Amsterdam.

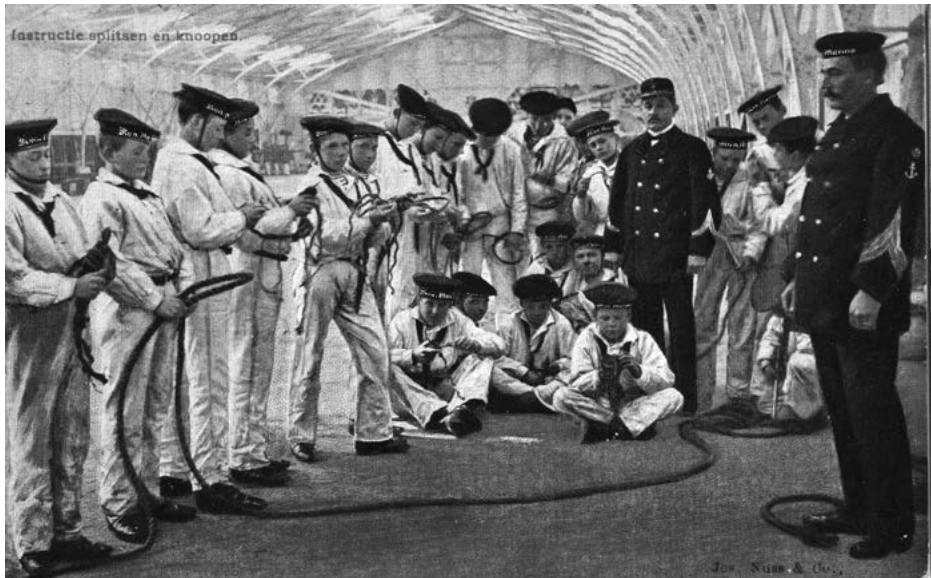
N°. 141.
1903.

CERTIFICAAT VAN GOED GEDRAG.

De Schout bij nacht voornemens verklaart, dat de ontslagen (*) matroos & klomp
Henri Adriaanus van Velze zich de laatste twee jaren van zijn diensttijd onbevleerd heeft door
voortdurend goed gedrag en miladiden tot het des noodig verkiygen van hulp en bystand aan alle civiele en
militaire autoriteiten wordt aanbevolen.
Te Amsterdam, den 15^{en} Juni 1905.
Amsterdam.

(*) Rang (stand), voornamen en naam.

20. Ontslagbrief van matroos H.A. van Velze, actief binnen de Matrozenbond (NIMH, Den Haag).

21. Matrozen in opleiding volgen les in splitsen en knopen. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

22. Matrozen in opleiding leren roeien in Hellevoetsluis. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

23. Matrozen in opleiding enteren in het want. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

24. Een jongen in de rol van schildwacht. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

25. Eenmaal per week dienden de matrozen hun plunje te wassen. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

‘Een kijkje in de binnenkamers van onze Marine’

Hoewel Nederland vanouds een maritieme natie was, bleken weinig inwoners bekend met het leven dat zeelieden leidden. Zowel het leven aan boord als het leven aan wal ontrok zich grotendeels aan de waarneming van de samenleving. Feitelijk verkeerde de zeeman in een maatschappelijk isolement. In dat opzicht bestond er geen verschil tussen de marine en de koopvaardij. Omstreeks de eeuwwisseling deed zich een kentering voor. Mede dankzij de pers maakte de samenleving kennis met het leven van zeevarenden. In 1899 publiceerde M.J. Brusse een serie bijdragen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die later werden gebundeld tot het boek *Van af- tot aanmonsterten. Het leven van den zeeman aan den wal*, dat maar liefst zeven herdrukken beleefde. Deze journalist beschreef op beeldende wijze het leven van de koopvaardijmatrozen in de havensteden Antwerpen, Amsterdam en Rotterdam. Om met eigen ogen te zien hoe het er in deze wereld aan toe ging, had hij zich vermomd als zeeman en vriendschap gesloten met de veel jongere Toon, die hem wegwijst maakte. Brusse toonde te beschikken over een scherp oog en een vaardige pen. Op een boeiende wijze deed hij verslag van de erbarmelijke omstandigheden waarin de zeelieden verkeerden. Aan wal waren zij veelal het slachtoffer van gewiekste huur- en slaapbazen, die de matrozen op allerlei manieren geld aftroggelden. Ook maakte de lezer kennis met vrouwen van lichte zeden die schepelingen probeerden te verleiden. Omdat de auteur de mensen die hij ontmoette zelf aan het woord liet, schetste hij een levensecht beeld van het zeemansbestaan. Tegelijk liet zijn relaas zich lezen als een felle aanklacht aan het adres van de landelijke en gemeentelijke overheden. De auteur hoopte dat ‘een frissche stroom van beschaving’ het zeemansleven zou doorwaaien. Daarom was het zaak dat ‘de muren van dat onbekende wereldje waar de zeeman af- en aanmonstert’ werden neergehaald.³ Het boek maakte indruk en wierp al snel vruchten af. Naar aanleiding van Brusse’s schrijven nam de Rotterdamse Kamer van Koophandel namelijk de nodige maatregelen die een einde moesten maken aan de bestaande misstanden.⁴

Het is niet onwaarschijnlijk – hoewel bewijzen daarvoor ontbreken – dat enkele matrozen zich door Brusse hebben laten inspireren. Zo deed ex-matroos Ewoud van Everdingen in 1902 – enkele jaren eerder was hij vanwege lichaamsgebreken uit dienst ontslagen – een boekje open over zijn tienjarige loopbaan bij de marine.⁵ In ongeveer vijftig bladzijden schetste hij de wereld van de marine, die hij van binnenuit kende. Hij beschreef hoe de schoolmeester met het vertellen van allerlei historische verhalen over het roemrijke maritieme verleden zijn belangstelling voor de marine had aangewakkerd. Naar zee, dat wilde de jonge Ewoud ook! Als bijna veertienjarige jongen meldde hij zich daarom in Leiden, waar hij de medische keuring met goed gevolg doorstond. Vervolgens verhaalde hij hoe het er op de Kweekschool voor Zeevaart aan toeging. Hoewel het onderwijs voor beginnelingen zeer leerzaam was, liet het veel te wensen over. Verschillende leermeesters traden dikwijls op ruwe wijze op, terwijl omgekeerd een deel van de jongens zich daarnaar ging gedragen. Op de *Admiraal van Wassenauer* bleek de situatie weinig anders dan in Leiden. Intussen was een kwart van de leerling-matrozen om uiteenlopende

redenen afgehaakt en had de dienst via de achterdeur verlaten. Toen Ewoud na de opleiding als lichtmatroos naar Indië vertrok, waren de omstandigheden evenmin gunstig. Aan boord bestond te weinig slaapruimte voor de bemanning, de voeding was vaak van slechte kwaliteit, de diensten werden als saai en eentonig beschouwd, terwijl officieren hun ondergeschikten weinig tactvol of soms zelfs hardhandig behandelden. Dat, zo stelde Van Everdingen, was de toestand bij de marine. Hij had niet willen overdrijven, maar kort wat punten willen aanstippen. Tegelijkertijd verontschuldigde hij zich tegenover zijn oud-collega's, die zich wellicht afvroegen: 'Is dat nu alles! Heeft de schrijver nu 10 jaren van zijn jong leven doorgebracht bij de Marine, om nu met zoo'n jammerlijk beetje ellende voor de dag te komen?' t Kon tienmaal erger. Het is veel erger!⁶

Met het schrijven van *Marine-toestanden. Ervaringen uit het marineleven* stond Van Everdingen een duidelijk doel voor ogen. Hij wilde zijn lezers uit de burgermaatschappij een klein inkijkje geven 'in de binnenkamers van onze Marine'. Blijkens de ondertitel had hij zijn geschrift 'ter overweging opgedragen aan alle ouders en opvoeders der jeugd'. De auteur hoopte dat opvoeders onderzoek zouden doen naar de werkelijke toestand bij de marine, alvorens zij hun zoon een dienstverband lieten tekenen. Omdat menig ouder over weinig kennis beschikte, wilde hij graag in deze behoefte voorzien en daarom had hij zich aan het schrijven gesteld.⁷ Het is niet geheel ondenkbaar dat de schrijver met zijn brochure een politiek doel voor ogen had. Het woord vooraf was namelijk geschreven door niemand minder dan de vrouw van SDAP-voorman Troelstra, Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer. Aanvankelijk had zij zelf het voornemen gehad een boekje over deze thematiek te schrijven, om op die manier een bijdrage te leveren aan de 'organisatie der jeugd', waarover uitvoerig gesproken was op het partijcongres van de SDAP in 1901 (zie ook hoofdstuk 8, pp. 247-248). 'Ik wilde een schets geven uit het leven van één dier kinderen, die op hun veertiende jaar, bekoord door de [sic] mooie uniform en de heerlijke verhalen die over het leven aan boord onzer oorlogsschepen in omloop zijn, binden voor de mooiste jaren van hun jonge leven. Ik wist het hoe diep hun dit dikwijls later berouwt – hoe ze het onzalige uur vervloeken waarop ze de eerste schrede op dezen ongeluksweg hebben gezet!⁸ Toen zij via Ewoud – hij onderhield enige tijd een liefdesrelatie met het nichtje van de sociaaldemocratische voorman en zijn vrouw, waardoor hij geregeld bij hen over de vloer kwam – vernam dat die hetzelfde voornemen had, liet zij het liever aan hem over.⁹ 'Schrijf het op. Precies zooals je 't ons vertelt – dan kan het niet anders, of 't zal ook anderen treffen, evenals het ons allen diep in de ziel grijpt', zo adviseerde zij hem.¹⁰

Korte tijd later verscheen een gelijksoortige brochure onder de titel *Het leven van een matroos door een marine-matroos. Ter overweging aan alle ouders en opvoeders der jeugd*. De onbekende auteur stond weliswaar hetzelfde doel voor ogen als Van Everdingen, maar zijn toonzetting was vol verbittering. 'Wij, de matrozen, zijn met ons eerste woord al ongepast, daarna brutaal en vervolgens insubordinair, en zoo zit de matroos klem, zoo vast, dat hij bijna niet in staat is zich te bewegen.'¹¹ Bovendien stak hij zijn socialistische zienswijze niet onder stoelen of banken. Hoe verschillend de toonzetting van beide auteurs ook was, beide brochures pasten binnen een genre dat de Amerikaanse historicus Tho-

mas Laqueur de *humanitarian narrative* heeft genoemd. In de strijd tegen bijvoorbeeld slavernij en kinderarbeid maakten verschillende hervormingsbewegingen halverwege de negentiende eeuw gebruik van verhalen waarin het lijden van slaven dan wel kinderen tot in detail beschreven werd. Dergelijke gruwelverhalen speelden in op de emoties van de lezer en droegen in belangrijke mate bij aan de mobilisatie van grote groepen mensen. De precieze vorm van deze verhalen varieerde weliswaar – het kon een roman, een pamflet of autopsierapport zijn – maar de schrijver was er in alle gevallen op uit het lijden, en soms zelfs het sterven, van de hoofdpersoon indringend te beschrijven, zodat de lezer zich met hem ging vereenzelvigen. De fysieke identificatie tussen lezer en hoofdpersoon was dikwijls zo sterk, dat er sterke compassie met het slachtoffer ontstond. Al lezende moest duidelijk worden dat het lijden van de hoofdpersoon eenvoudig voorkomen had kunnen worden wanneer op tijd was ingegrepen. Het verhaal verschaft met andere woorden inzicht in de oorzaken en gevolgen van dit lijden en riep op tot actie. Sterker nog: de lezer was daartoe moreel verplicht.¹²

Zowel Van Everdingen als de zich achter een pseudoniem schuilhoudende marinema-troos beschreven gedetailleerd wat hen overkomen was vanaf het moment van aan-neming tot hun ontslag uit dienst. Door allerlei voorvallen te beschrijven appelleerden zij uitdrukkelijk aan het rechtvaardigheidsgevoel van de lezer. Voor veel jongens was een loopbaan bij de marine een onbezonnen keuze geweest, een keuze die voortkwam uit kin-derlijke onwetendheid en waarvan velen nog altijd spijt hadden. Wanneer jongens door middel van voorlichting hiertegen in bescherming waren genomen, zo luidde de bood-schap, zou hun veel leed bespaard blijven. Uiteraard konden deze brochures gevolgen hebben voor de zeemacht en dat was nu precies de bedoeling. ‘Wanneer ik dus dit leven schets, zooveel mogelijk naar de waarheid, en hierdoor de toetreding in vermindering raakt, is dit natuurlijk mijn schuld niet, maar de schuld van hen, die zulke toestanden maken’, schreef een van beide brochureschrijvers.¹³

Binnen de marine was het een geheel nieuw verschijnsel dat schepelingen in de open-baarheid van zich lieten horen. Veel zeeofficieren wisten zich dan ook niet goed raad met het bestaan van de Matrozenbond en *Het Anker*. Een groot deel van hen was het zelf nau-welijks gewend in het openbaar van gedachten te wisselen met collega-officieren over militaire kwesties, laat staan dat zij het konden accepteren dat de varengasten in het openbaar hun mening ventileerden. Toch was in de loop van de negentiende eeuw heel geleidelijk zoiets als een militaire ‘debatcultuur’ ontstaan. Zo hadden verschillende mi-litaire tijdschriften het licht gezien, waarin een klein aantal officieren hun zienswijze voor een groter publiek uiteenzetten. Toen een deel van de legerofficieren zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw ging bekommeren om het lot van de dienstplich-tige soldaat, bleef het binnen de marine opvallend stil.¹⁴ De noodzaak over misstanden te schrijven was veel minder groot dan bij het leger. Een verklaring ligt voor de hand: Janmaat stond fysiek grotendeels buiten de samenleving: hij zat op zee, in Indië, of hij was gestationeerd in het verre Den Helder, in Amsterdam, Hellevoetsluis of Vlissingen. Betrekkelijk weinig Nederlanders waren daardoor op de hoogte van het leven op de oor-

logsschepen. Met het leger daarentegen maakte de samenleving op een veel directere wijze kennis. Elk jaar werd een nieuwe lichting dienstplichtigen onder de wapenen geroepen. Omdat het leger over veel garnizoenen verspreid lag, werden burgers daarnaast van nabij geconfronteerd met de schaduwzijden van het kazerneleven. Verschillende legerofficieren voelden zich daarom geroepen in het openbaar te reflecteren op de kritiek die burgers over de ‘kazerne-toestanden’ naar buiten brachten, hetzij ter verdediging, hetzij tot verandering. Zolang er over misstanden op de vloot geen publiciteit was, vonden marineofficieren het niet nodig de vuile was buiten te hangen, noch het bestaande personeelsbeleid te bekritisieren dan wel te verdedigen. Slechts een enkeling liet een kritisch geluid horen, zij het vaak anoniem.

‘There is something rotten in the navy’

Aan het begin van de twintigste eeuw was er één persoon die wel openlijk de vinger op de zere plek durfde te leggen en dat was de al vaker genoemde kapitein-ter-zee Van Rossum.¹⁵ Sinds de jaren negentig liet hij in woord en geschrift geregeld van zich horen, waarbij hij vaak fel van leer trok. Van Rossum toonde in het bijzonder belangstelling voor het militair recht. Hij was van mening dat de moderne marinematroos als een denkend en welwillend mens moest worden behandeld, wat betekende dat officieren hun ondergeschikten anders behoorden te bejegenen dan zij doorgaans deden. Daarover publiceerde hij in allerlei juridische bladen en het *Marineblad*. Van Rossum, die zich later in vrijzinnig-democratische kringen zou begeven, hechtte veel waarde aan een open en vrij debat. Discussies over gevoelige onderwerpen mochten naar zijn overtuiging niet binnenskamers blijven, maar dienden te worden gevoerd in de publieke ruimte.¹⁶ Dat die opstelling soms tot heftige confrontaties kon leiden, ondervond hij aan den lijve, bijvoorbeeld met de gepensioneerde viceadmiraal MacLeod, die bekend stond om zijn conservatieve opvattingen en duidelijk niet van openlijke kritiek was gediend.¹⁷ Ook in andere opzichten toonde hij zich een buitenbeentje. In de zomer van 1902 sprak hij openlijk zijn steun uit voor matroos Willem Meijer. Deze was door zijn commandant veroordeeld tot veertien dagen provoost omdat hij zijn commandant had aangesproken op de wijze waarop deze enkele van zijn collega-matrozen had bestraft. Van Rossum zou daarover hebben gezegd dat Meijer in deze situatie militair gezien ongelijk had, maar dat hij ‘menselijk en zakelijk gezien’ wel gelijk had.¹⁸ In dat licht moet eveneens een tweetal artikelen uit 1902 worden gezien, waarin de kolonel het algemene personeelsbeleid van de marine bekritiseerde. De bestaande ontevredenheid was zijns inziens niet te wijten aan de matrozen of hun bond, maar aan het beleid van de marineleiding zelf.¹⁹ Was de keuze om over het personeelsvraagstuk te publiceren op zichzelf genomen al opmerkelijk, nog opvallender was het dat hij hiervoor ook het liberaal-culturele tijdschrift *De Gids* tot platform verkoos.

Van Rossums oordeel loog er niet om. Het ontbrak de Nederlandse zeemacht aan een consistente beleidsvisie. Ofschoon het personeel ‘de gewichtigste factor van eene oorlogsmarine’ behoorde te zijn, handelde de marineleiding daar op geen enkele wijze

naar.²⁰ De marine liet zich meeslepen in een internationale wapenwedloop en schafte daardoor schepen aan die niet pasten bij de haar opgedragen taken. Door de fixatie op het materieel – de marine zocht naar het ‘schaap met de vijf pooten’ – was het personeel het spreekwoordelijke kind van de rekening geworden. Hun belangen werden stelselmatig verwaarloosd.²¹ Volgens Van Rossum beschikte de zeemacht structureel over te weinig personeel. Op papier leek de totale personele sterkte wellicht nog wat, maar in werkelijkheid was de situatie een stuk minder rooskleurig. Naar eigen schatting behoorde ruim 20% van het totale personeelsbestand tot de zogeheten ‘non-valeurs’, oftewel officieren, onderofficieren en manschappen die om uiteenlopende redenen, zoals ziekte, arrest of verlof, niet inzetbaar waren. De marine leefde met andere woorden boven de toppen van haar kunnen. Het was stuitend dat de marineleiding de afgelopen 25 jaar had verzaakt een permanente oplossing te zoeken voor de chronische personeelstekorten, die zich afwisselend voordeden in alle rangen en standen. In plaats daarvan werden schepelingen voortdurend verplaatst om de bemanningslijsten van de afzonderlijke schepen voltallig te krijgen. Verder trachtte zij het tekort in het ene dienstvak op te lossen door personeel uit andere dienstvakken om te scholen.²² Op de korte termijn boden deze beleidskeuzes een oplossing, op de lange termijn echter niet. De overplaatsingen veroorzaakten immers nieuwe tekorten, zonder dat de oude tekorten daadwerkelijk werden aangepakt. De marine deed daardoor een onevenredig zwaar beroep op haar personeel.²³ De bemanning voelde zich uitgemolken door het vele werk dat zij moest verrichten, werd ontevreden en verliet na afloop van het dienstverband de marine. Dit alles maakte het grote verloop onder het personeel heel begrijpelijk.²⁴ De zeemacht verkeerde kortom in een vicieuze cirkel.

In zijn bijdragen legde Van Rossum voor het eerst een verband tussen thema's als het personeelsbeleid van de marineleiding, het gebrek aan mankracht en de erbarmelijke omstandigheden aan boord. Naast de vele overplaatsingen, die weinig stimulerend werkten voor de ambitie, zocht hij de oorzaak van het voortdurende personeelsverloop bij allerlei misstanden op de vloot. De gages waren gering, de werkdruk lag ongekend hoog, aan boord waren de hygiënische omstandigheden slecht en leefde men dicht op elkaar, het tropische klimaat in Indië sloopte het fysieke gestel van de bemanning en tot slot toonde het marinebestuur weinig belangstelling voor de persoonlijke belangen van het personeel. Dat het scheepsvolk ‘ontevreden, prikkelbaar en onverschillig’ was en vrijwillig de marine verliet, mocht dus allesbehalve een verrassing heten.²⁵ Problemen met het fysieke en morele gehalte van het personeel had de marineleiding bovendien geheel aan zichzelf te wijten, stelde Van Rossum onomwonden vast. Geheel nieuw was deze constatering niet, want enkele jaren eerder had ook de officier van gezondheid B.L. van Albada erop gewezen dat schepelingen al op jonge leeftijd ouderdomsverschijnselen vertoonden. Tijdens een bezoek aan het marinehospitaal te Willemsoord was hem opgevallen dat veel matrozen een ouder voorkomen hadden dan op basis van hun leeftijd mocht worden verwacht. De belangrijkste oorzaak was ongetwijfeld dat jongens ‘in de puberteitsjaren’ naar de tropen vertrokken – en dat was onmiskenbaar een gevolg van het bestaande per-

soneelstekort – en daar blootstonden aan tal van gezondheidsrisico's. De marinearts stelde daarom voor alle Nederlandse matrozen onder de 23 jaar in Indië te vervangen door Indonesische, of zoals de tijdgenoot ze noemde: 'inlandse', schepelingen. Ondanks een uitdrukkelijke oproep daartoe, riep zijn artikel geen enkele respons op.²⁶

In zekere zin volgde Van Rossum dezelfde gedachtegang. Net als Van Albada wilde hij paal en perk stellen aan het grote aantal adolescenten dat bij de marine diende. Om deze problematiek te doorbreken moest de marineleiding haar ambitieniveau bijstellen en de omvang van de vloot terugbrengen tot de beschikbare hoeveelheid personeel. Waar Van Albada het rekruteringsvraagstuk verder had laten rusten, kaartte Van Rossum dat onomwonden aan. Ter bestrijding van het personeelsgebrek richtte de marineleiding zich naar zijn mening te eenzijdig op de rekrutering en opleiding van jongens in de leeftijd van 14 of 15 jaar, terwijl zij fysiek gezien ongeschikt waren voor het zware matrozenwerk. Jongens tussen de 18 en 22 jaar moest men daarentegen hebben! Bovendien kwamen de zeestrijdkrachten vanwege het gebruik van lange dienstverbanden, die hij moreel verwerpelijk noemde, moeilijk af van zogeheten lastposten:²⁷

'Tot het verleenen van ontslag op grond van slecht gedrag wordt eerst zeer laat overgegaan, in den regel niet voordat zulk een kind door vele en zware straffen, soms gevangenisstraf, volmaakt bedorven is. Veel te veel wordt vergeten, dat een goed burger daarom nog wel een weinig geschikt militair kan wezen en... dat de verbintenis een geheel vrijwillige is. Door geen rekening te houden met den leeftijd, waarop die verbintenis (door de ouders!) wordt aangegaan, krijgt deze het *cachet van zielverkoop*erij.'²⁸

Met die beladen term stelde Van Rossum de werving op één lijn met de verderfelijke ronselfraktijken uit de zeventiende en achttiende eeuw.

De kritiek op het rekruteren van jonge jongens was niet nieuw, wel de wijze waarop het commentaar werd geuit. Zoals in het tweede hoofdstuk beschreven, leerden alle kandidaat-matrozen sinds 1876 de fijne kneepjes van het zeemansvak op de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, waarna zij verder werden gevormd op één van beide opleidingschepen. Hoewel deze methode van meet af aan omstreden was, bleek zij aanvankelijk een succesvol instrument om het personeelsbestand van onderaf op peil te houden. Het opleidingsschip voorzag lange tijd in een duidelijke behoefte. Tussen 1880 en 1894, het jaar waarin de opleiding een belangrijke reorganisatie onderging, vonden jaarlijks 316 jongens de weg naar het oorlogsschip. In eerste instantie waren de wervingsresultaten gunstig; het aanbod oversteeg de vraag.²⁹ In het laatste decennium van de negentiende eeuw namen de zorgen evenwel toe: de aannemingscijfers liepen terug, terwijl het verloop onder het marinepersoneel toenam. Het blijft gissen wat de reden van deze tanende belangstelling voor de marine was. Wellicht speelde de afschaffing van de welkomstpremie in 1894 hierbij een rol, maar met zekerheid is dat niet vast te stellen. Een andere mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat aan wal voldoende werk voorhanden was. Volgens de commandant van de Directie der Marine te Amsterdam was de toeloop van jongens in

ieder geval geheel afhankelijk 'van sociale toestanden in verband met de vooruitzichten bij de Marine'.³⁰ Dat zou tevens de reden zijn waarom schepelingen de marine na afloop van het eerste dienstverband vaarwel zegden. Het vertrek geschiedde in de meeste gevallen op eigen initiatief of was het gevolg van langdurige dienst.³¹ Hoewel het rekruteren van jongens feitelijk een noodoplossing was, had minister Taalman Kip halverwege de jaren zeventig een praktijk geïnstitutionaliseerd die het imago van de marine steeds zwaarder ging belasten.³² De samenleving was sindsdien immers ingrijpend veranderd.

Spoedig bleek dat Van Rossum niet alleen stond in zijn oordeel. Op 15, 16 en 17 april 1903 verscheen in het *Algemeen Handelsblad* een drietal artikelen waarin de oud-marineofficier J.B.A. Jonckheer het rekruteringsstelsel van de marinematrozen tegen het licht hield. Hoewel de auteur zijn artikelenreeks al enige tijd gereed had, wachtte hij met zijn publicatie tot het moment dat hij een betrekking buiten de marine had aanvaard.³³ Pas nu hij werkzaam was in de rederijwereld en niet langer onder de krijgstuicht viel, durfde hij zijn bezwaren te publiceren. Jonckheer noemde de werving van veertienjarige jongens volstrekt achterhaald en moreel verwerpelijk. Hij verweet de marine te veel in het verleden te leven. Ondanks het gebruik van moderne oorlogsschepen, lag de nadruk in de opleiding nog altijd op tuig- en zeilexercitie. In vroeger tijden was het aannemen van jongens op jeugdige leeftijd 'rationeel' geweest, omdat het werken met tuigage en zeilen jarenlange oefening vereiste. Op de huidige pantserschepen achtte hij deze langdurige oefening niet langer doelmatig. De opleiding gaf bovendien een verkeerd beeld van wat een matroos op moderne oorlogsschepen kon verwachten. Vroeg of laat zou dat tot teleurstelling leiden bij de jongens, die volgens Jonckheer theoretisch goed onderlegd waren, maar niet in staat bleken aan boord fysiek zwaar werk te verrichten. 'Op onze tegenwoordige schepen is geen plaats voor kinderen, mannen moeten wij hebben.' Mannen welteverstaan die in staat waren het geschut te bedienen en met machines konden omgaan.³⁴

Jonckheer viel in het bijzonder over het feit dat jongens in de leeftijd van dertien of veertien jaar gedwongen werden 'een onherroepelijk contract' van twaalf jaar te tekenen, zonder dat zij voldoende besef hadden van de aard van het matrozenberoep of op de hoogte waren van de ontberingen die hen bij de marine te wachten stond. De oud-zeeofficier vond de motieven om het stelsel te handhaven van 'bedenkelijke aard' en 'uit moreel oogpunt te veroordelen'. Op het Departement van Marine leefde in zijn beleving de vrees dat jongens op oudere leeftijd niet meer te verkrijgen zouden zijn. Was die bewering daadwerkelijk waar, dan gold dit als hét bewijs dat 'there is something rotten in the navy' en dat de levensomstandigheden van de marinematroos dringend verbetering behoefden.³⁵ De schrijver riep de marineleiding op te breken met de bestaande toestanden en het personeelsvraagstuk ernstig onder ogen te zien. Het liefst zag hij dat de zeemacht haar matrozen uit de zeemilitie ging rekruteren, waar doorgaans vooral jongens dienden die afkomstig waren uit de visserij en de binnenvaart. Bij wijze van proef stelde hij voor diegenen die hun eerste oefeningsperiode vervuld hadden een contract van vijf jaar aan te bieden tegen een premie van 600 tot 1000 gulden.

‘Men zal op deze wijze vermoedelijk personen aan de Marine verbinden die tot op zekere hoogte uit de gezeten burgerij zijn voortgekomen, en die, dank zij de leerplichtwet, voldoende intellectueel ontwikkeld zijn om als marine-matroos nuttig werkzaam te kunnen zijn, en wordt vanzelf van de vloot schijngeleerdheid gebannen, waaruit nog nimmer iets goeds voortkwam.’³⁶

Praktische, economische en morele bezwaren gingen bij Jonckheer hand in hand. Wanneer de opleiding zou verdwijnen, leverde dat jaarlijks een besparing op van 200.000 gulden. Bijkomend voordeel van een zeemilitie was dat de vloot voortaan over volwassen oorlogsmatrozen beschikte die in vrijheid hadden gekozen voor de marine.

De zienswijze van Jonckheer riep in de pers zowel instemmende als afkeurende reacties op. Publicist Kerdijk sprak in het *Sociaal Weekblad* van ‘onzedelijke verbintenissen’, terwijl de *Delftsche Courant* het moreel bezwaarlijk vond dat jongens zich voor zo’n lange tijd aan een werkgever moesten verbinden zonder een ambacht te leren.³⁷ Andere auteurs meenden dat van immoraliteit geen sprake kon zijn. In hun optiek mocht de staat voorwaarden stellen aan de duur van het dienstverband gezien de moeite en kosten die met het opleiden van jongens gepaard ging.³⁸ Kapitein-luitenant-ter-zee A.L. Boelen, directeur van de Leidse Kweekschool voor Zeevaart, nam het Jonckheer kwalijk dat hij de publiciteit had gezocht. Dergelijke vraagstukken behoorden binnen de muren van het Departement van Marine besproken te worden en nergens anders, schreef hij geïrriteerd. Hij verweet hem bovendien de zaken te eenvoudig en soms zelfs overdreven weer te geven. Toch achtte ook hij het gezien de veranderende maatschappelijke omstandigheden wenselijk de contractduur te verkorten. Het ging hem evenwel te ver de opleiding van jongens tot ‘flinke mannen’ af te doen als immoreel. Het was toch te billijken dat de marine wenste te profiteren van de door haar gedane investeringen in de opleiding.³⁹ Jonckheer repliceerde dat de zeemacht het gehele Nederlandse volk toebehoorde en dat hij daarom dit vraagstuk publiekelijk aan de orde had gesteld. De zichtbare onvrede bij de marine vroeg dringend om een oplossing. Daarbij beweerde hij veel positieve reacties ontvangen te hebben. Hij stelde dat er sprake was van een kentering ‘in de tot nog toe heerschende meening’.⁴⁰

Die oplossing kwam er sneller dan gedacht. In de zomer van 1903 vond het slotdebat over de lopende marinebegroting plaats. De marinewoordvoerders Staalman en Hugenholtz namen de onlangs aangetreden minister Ellis onder vuur en plaatsten kritische kanttekeningen bij het bestaande wervingsstelsel. Zij dwongen de minister hervormingen te overwegen.⁴¹ De minister verweerde zich en stelde dat van onzedelijkheid geen sprake was:

‘Wanneer ik tot een jongen zeg: kom bij mij, ik zal u kleeden en voeden, ik zal u orde en tucht leren, u vormen tot een matroos, om het land te dienen; gij zult komen in een complex van 4000 man, waaronder 1200 onderofficieren, van korporaal tot adjudant, dus met goede kansen op bevordering wanneer ge goed oppast. Ge zult pensioen

krijgen, wanneer ge lang genoeg gediend hebt. Kan het onzedelijk genoemd worden tegenover dit alles een zeker dienstverband te stellen?’⁴²

Toch achtte ook hij verkorting van het dienstverband wenselijk, al meende hij daartoe niet van het ene op het andere moment te kunnen overgaan.⁴³ Desondanks toonde Ellis zich niet onwelwillend. In juli 1903 besloot hij de lengte van het dienstverband te reduceren tot acht jaar actieve dienst, gevolgd door drie jaar verplichte reserve.⁴⁴

De brochure tegen de ‘kinderwerving’

Daarmee was de kous echter niet af. Terwijl officieren in kranten schreven over het rekruteringsstelsel, was binnen de gelederen van de Matrozenbond eveneens een gedachteswisseling op gang gekomen. De artikelen van zowel Jonckheer als Van Rossum waren niet aan de aandacht van de leidslieden ontsnapt. Reeds op 20 april 1903 schreef Meijer aan zijn vriend Verstegen, die op dat moment als administrateur aan de bond en tevens als redacteur aan *Het Anker* verbonden was, dat hij een reactie op Jonckheer voorbereidde. Per ommegaande kreeg hij het antwoord dat de redacteur graag ruimte wilde maken voor een artikel van Meijers hand als dit doeltreffend was.⁴⁵ In *Het Anker* van 9 mei 1903 verscheen de beloofde bijdrage over het rekruteringsvraagstuk. Anders dan Van Rossum en Jonckheer voelde Meijer zich niet geroepen medische, financiële, technische of praktische bezwaren tegen de werving te berde te brengen. Hij belichtte de kwestie vanuit het perspectief van de marinematroos en presenteerde deze als slachtoffer van het huidige wervingsstelsel. ‘Alle wanverhoudingen, groote en kleine misstanden bij onze marine zijn voor een groot deel terug te brengen tot dezen eenen grooten misstand: *de bestaande wijze van werving*.’ Volgens Meijer had de zeemacht de huidige geest van ontevredenheid geheel aan zichzelf wijten omdat het marinebestuur de achterliggende jaren verzaakt had zich in te zetten voor de belangen van het scheepsvolk. Hadden de autoriteiten dat wel gedaan, dan waren veel toestanden op dit moment aanmerkelijk beter geweest. Maar wie wind zaait, kan nu eenmaal storm oogsten en daarom had een ‘heilige ontevredenheid’ zich meester gemaakt van de matrozen.⁴⁶

Het was niet zo dat, zoals Meijer in zijn memoires lijkt te suggereren, Jonckheer en ook anderen reageerden op diens schrijven in *Het Anker*.⁴⁷ Het omgekeerde was evenmin het geval. Nog voordat Jonckheer zijn artikel in het *Algemeen Handelsblad* publiceerde, had de Matrozenbond het bestaande rekruteringsstelsel al tot één van haar belangrijkste grieven gemaakt. Op de zesde jaarvergadering, die op 18 januari 1903 werd gehouden, besloten de afgevaardigden met algemene stemmen het komende jaar te ageren tegen de werving van jongens onder de zestien jaar.⁴⁸ Deze agitatie, zo vermeldde de beschrijvingsbrief, moest ertoe leiden dat de marineautoriteiten de leeftijdsgrens voor de rekrutering van jongens zouden verhogen van veertien jaar tot minimaal achttien jaar. Het zou eveneens een aanvaardbare verbetering zijn wanneer jongens na het beëindigen van hun opleiding vrijwillig een keuze mochten maken of zij daadwerkelijk in dienst van de marine wilden

treden of niet. De lengte van het dienstverband moest hoe dan ook beperkt blijven tot maximaal zes jaar, zo luidde het voorstel van het hoofdbestuur. De Kweekschool voor Zeevaart hoefde als zodanig niet te verdwijnen, de opleiding aldaar diende hooguit als een voorbereidings- en kennismakingsperiode.⁴⁹ Vrijwilligheid, een hogere leeftijd van aanneming en een korter dienstverband waren de kenmerken van een rekruteringsstelsel zoals het hoofdbestuur idealiter voor ogen stond. Het blijft onduidelijk waarom de Matrozenbond nu precies deze kwestie aankaartte. In de voorgaande jaren was het wervingsvraagstuk immers nauwelijks een issue geweest.⁵⁰ Vanwaar deze schijnbaar plotse belangstelling voor de wervingsproblematiek?

De werkelijke reden was eenvoudig. De strijd tegen het rekruteringsstelsel bleek een geschikt thema om – in lijn met het idee van de *humanitarian narrative* – een moreel beroep te doen op de samenleving. Er was besloten tot actie ‘omdat uit de ervaringen duidelijk was gebleken, dat een verbintenis van zoo’n lange duur, als tegenwoordig is toegelaten, in zeer vele gevallen, van zoo’n ontzettend demoraliseerende invloed op de individu is, dat het massa’s jonge levens totaal verwoest’.⁵¹ Tegelijkertijd bestond de mogelijkheid de zeemacht op haar zwakste plek te raken, namelijk in de personeelsvoorziening, oftewel de plaats waar zij rechtstreeks afhankelijk was van de samenleving. Meijer vermoedde dat met deze thematiek een breed publiek te bereiken viel. Buitenstaanders behoefden immers nauwelijks uitleg dat het huidige stelsel op een misstand berustte. In *Het Anker* schreef hij:

‘Als eenmaal het Nederlandsche volk, en vooral de Nederlandsche arbeider weigert om langer z’n zonen af te staan aan onze marine onder zulke voorwaarden, als dan de kweekschool voor zeevaart te Leiden z’n toevoer van jongens bedenkelijk ziet afnemen, of zich tevreden moet stellen met onbruikbare spruiten van het lompenproletariaat, eerst dan hebt ge de zekerheid dat met het bestaande stelsel moet worden gebroken en als onvermijdelijk gevolg daarvan, uwe levensvoorwaarden worden verbeterd.’⁵²

Feitelijk – al mocht dat naar buiten toe niet expliciet worden geuit – diende de actie om de toevoer van nieuwe rekruten te belemmeren. Niet als een doel op zich, maar als een middel waardoor de marineleiding zich gedwongen zou voelen hervormingen door te voeren. Het grote publiek moest vooral de indruk krijgen dat het verloop onder het personeel het logische gevolg was van het verkeerde beleid van de minister, een beeld dat de Matrozenbond graag hielp bevestigen door gebruik te maken van de openbaarheid.⁵³ Het ging dan ook meer over de bestaande personeelsproblematiek in het algemeen dan over het rekruteringsvraagstuk, dat in wezen slechts als aanleiding fungeerde. De agitatie tegen het wervingsstelsel laat zich kortom verstaan als een slimme zet de autoriteiten vroeg of laat tot hervormingen te dwingen. De autoriteiten konden een leegloop immers niet over hun kant laten gaan. De inzet van deze publicitaire middelen paste bij de strategie van de Matrozenbond, die de belangen van de marinematroos onder meer wilde

behartigen door in de verschillende dag- en weekbladen artikelen te schrijven over de ‘werkkring’ van de marine (zie ook hoofdstuk 3, pp. XXX).⁵⁴

Het bleef niet bij een artikel in *Het Anker*. Twee weken voordat Jonckheer zijn artikelen in de krant publiceerde, ontving Meijer via Michels het verzoek een brochure te schrijven over de werving bij de marine. ‘Het is hoog noodig, dat er eens op de treurige gevolgen van dit stelsel gewezen wordt’, liet de secretaris van het hoofdbestuur hem weten.⁵⁵ De keuze voor Meijer lag voor de hand. Hij kende de marine van binnenuit, beschikte over een vaardige pen en had relatief veel vrije tijd. Sinds zijn ontslag uit de marine was Meijer er niet in geslaagd een nieuwe broodheer te vinden en leefde hij van het geringe salaris dat hij als bibliothecaris van het Socialistisch Leesgezelschap te Amsterdam ontving.⁵⁶ Dat hij als ex-matroos niet onder de krijgstucht viel, was een bijkomend voordeel. Michels vond in Meijer de juiste persoon, voortvarend nam deze de pen ter hand. Binnen een maand legde hij een manuscript van ruim dertig pagina’s op tafel, dat enthousiast door het hoofdbestuur werd ontvangen.⁵⁷ Reeds op 2 mei 1903 meldde *Het Anker* dat er binnenkort een brochure zou verschijnen, waarin niet de ‘technische’ kant van het rekruteringsstelsel werd verteld, maar waarin de gevolgen van het stelsel voor de individuele matroos voor het voetlicht zouden worden gebracht.⁵⁸

Het duurde uiteindelijk tot eind juli voordat een brochure onder de titel *Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht, en de treurige gevolgen daarvan* van de drukpers rolde. Wat de precieze reden van deze late verschijning was, is moeilijk met zekerheid aan te geven. Vermoedelijk speelde zich achter de schermen een discussie af onder wiens verantwoordelijkheid de brochure moest worden uitgegeven. Het hoofdbestuur was zeer onder de indruk van Meijers requisitoir, omdat deze naar de woorden van Michels ‘zonder eenige overdrijving’ en op ‘zakelijke’ wijze het wervingssysteem tegen het licht hield.⁵⁹ Na de inhoudelijke bespreking van het manuscript liet Verstegen namens het bestuur weten het manuscript tegen een geringe vergoeding van Meijer te willen kopen. De brochure zou op kosten en op naam van de Matrozenbond worden uitgegeven, Meijers naam zou onvermeld blijven.⁶⁰ Die constructie stuitte in het bijzonder bij Michels op weerstand. Medio juli schreef deze het toch beter te vinden dat Meijer de brochure onder zijn eigen naam zou uitgeven, omdat deze dan veel meer mensen zou bereiken. Door zijn activiteiten voor de plaatselijke SDAP-afdeling en zijn werkzaamheden als bibliothecaris beschikte Meijer inmiddels over een netwerk binnen de arbeidersbeweging. Wel mocht aan het titelblad worden toegevoegd dat de brochure was samengesteld op last van het hoofdbestuur, want ‘dan gaat hij misschien van de hand’, voegde hij eraan toe.⁶¹ Het bleef uiteindelijk bij het oorspronkelijke voorstel. De voorkant vermeldde dat de brochure was samengesteld op last van het hoofdbestuur van de Matrozenbond; van Meijers naam ontbrak ieder spoor. Spoedig bleken de consequenties van dit besluit groot. De bewindsman hield het bestuur collectief verantwoordelijk voor het publiceren en verspreiden van de brochure. Bij het verschijnen van de tweede druk in september ontsloeg hij het voltallige hoofdbestuur uit dienst – dat was binnen het tijdsbestek van één jaar de tweede maal.⁶²

In het woord vooraf stelde het hoofdbestuur vast dat er de laatste tijd veel over het re-

kruteringsstelsel bij de marine te doen was. Waar de meeste auteurs zich tot doel hadden gesteld een alternatief stelsel aan te dragen, wenste de bond de ernstige gevolgen van het lange dienstverband voor het voetlicht te brengen.⁶³ In het met vaart geschreven boekje werden de matrozen opgevoerd als slachtoffers van het bestaande wervingsstelsel, dat Meijer de wortel van alle kwaad noemde. 'Wij weten dat zij [de werving] zéér nauw verband houdt met de roekeloze veronachtzaming van groote en kleine belangen van het personeel.'⁶⁴ De brochure was geschreven met het oog op de arbeidersklasse. Het bestuur hoopte dat arbeiders door het lezen van dit relaas in verzet zouden komen tegen de wervingspraktijken bij de marine, die als 'moderne slavernij' werden gekwalificeerd. Voor een breed publiek maakte hij de onbekende wereld van de marine toegankelijk, zij het soms op karikaturale wijze. Dankbaar putte Meijer uit de schrijfsels van Van Rossum en andere zeeofficieren die de bestaande wervingspraktijk openlijk hadden bekritiseerd. Zo prijken op het titelblad de bekende en veelzeggende woorden 'zij draagt het cachet van zielverkoopsterij'. De betreffende personen werden door Meijer handig opgevoerd als autoriteit. Hun argumenten legden als het ware een 'wetenschappelijke' basis onder zijn betoog. Nieuwe argumenten bevatte de brochure overigens niet, wel kreeg de werving een gezicht doordat Meijer zijn betoog aanvulde met persoonlijke ervaringen.

Meijer schilderde indringend wat de gevolgen waren voor jongens die op jeugdige leeftijd een langdurig dienstverband bij de marine aangingen. De keuze voor de marine was dikwijls een 'kindergril', die niet zelden in een 'lijdensgeschiedenis' ontaardde. Volgens de ex-matroos maakte de regering misbruik van 'kinderlijke naïviteit' en de onwetendheid van de ouders. Hoewel verschillende wervingscirculaires de jongens een afwisselend en avontuurlijk leven voorspiegelden, werd de matroos in werkelijkheid behandeld als een 'willoos werktuig'.⁶⁵ Zowel de omstandigheden als de verhoudingen aan boord waren slecht; de belangen van de manschappen werden er stelselmatig verwaarloosd. Het kader, zo beweerde Meijer, poogde met geweld het jonge scheepsvolk in het gareel te houden. Veel jongens hadden daardoor een hartgrondige afkeer van het militaire tuchtstelsel ontwikkeld. Het liefst wilden zij de marine vroegtijdig verlaten, maar dat bleek contractueel onmogelijk. De zeemacht hanteerde slechts twee ontslaggronden: fysieke ongeschiktheid en wangedrag. Doorgaans werd een schepeling pas na een lange periode van slechte gedragingen voorgedragen voor ontslag. Verschillende jonge matrozen vertoonden daarom bewust slecht gedrag, deserterden of gingen over tot zelfverminking om toch uit dienst ontslagen te worden. Meijer maakte melding van een knaap die uit pure wanhoop dagelijks een kleine hoeveelheid gemalen blauwsteen door zijn eten mengde. De jongen verkeerde in de veronderstelling dat inname daarvan hartkloppingen veroorzaakte, een kwaal die vrijwel zeker tot ontslag zou leiden. Na een periode van enkele weken bereikte de jongen wat hij begeerde: na een kort verblijf in het militaire hospitaal werd hij afgekeurd en uit dienst ontslagen. Tragisch was echter dat de jongen reeds één dag na zijn ontslag het leven liet, het slikken van blauwsteen was hem fataal geworden.⁶⁶ Met deze en andere voorbeelden hoopte Meijer ouders uit de arbeidersklasse te waarschuwen tegen praktijken bij de marine. 'Het is een wreedheid, en wij allen zijn uit

hoofde van onze rechtvaardigheidszin en humaniteitsgevoel verplicht tegen deze mid-nieuwse [sic] opvattingen te protesteeren', zo sloot hij zijn betoog af.⁶⁷

De brochure vond gretig aftrek. Na een eerste oplage van 2000 exemplaren in augustus, volgden in september en oktober een tweede en derde druk van respectievelijk 2000 en 10.000 exemplaren. In korte tijd beleefde de brochure maar liefst drie drukken met een totale oplage van 14.000 exemplaren, voorwaar geen slecht resultaat.⁶⁸ *Het Anker* riep zijn lezers op de brochure zo breed mogelijk te verspreiden onder familie en vrienden. Verder wilde het weekblad in verschillende dagbladen advertenties plaatsen en bij openbare bijeenkomsten met het boekje colporteren. De redacteur hoopte dat de samenleving op die manier kennis zou nemen van de misstanden op de vloot en zich daartegen zou keren.⁶⁹ Aan die oproep werd gehoor gegeven. Het orgaan meldde een goede maand na verschijningsdatum met enige trots dat colporteurs 180 brochures hadden verkocht tijdens een provinciale kiesrechtmeeting, terwijl op een landelijke bijeenkomst nog eens 300 exemplaren van de hand waren gegaan en 600 exemplaren van *Het Anker*.⁷⁰ Matroos Arie Visser schreef opgetogen vanuit Soerabaja dat de propaganda tegen de 'kinderwerving' ook daar succesvol was.⁷¹ De vermelding van het aantal verkochte exemplaren diende als bewijs dat de samenleving sympathiseerde met het lot van de marinematroos. Vermoedelijk bleef die sympathie echter beperkt tot de arbeidersbeweging, het reservoir waaruit de marine haar manschappen rekruteerde.

Terwijl de bijdragen van Jonckheer voor een publicitaire storm zorgden, bleef het na de verschijning van *Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht* in de pers opvallend stil. De brochure leek aan de aandacht van verschillende dag- en vakbladen te zijn ontsnapt. Het *Marineblad* maakte in het geheel geen melding van de brochure. In *Het Nederlandsche Zeewezen* verscheen daarentegen een korte bespreking. 'De brochure is een doorlopende klacht over misstanden van allerlei aard op onze oorlogsvloot, waarvan veel de behartiging verdient, maar waarbij de lichtzijde te zorgvuldig wordt vermeden, om onverdeeld instemming op te wekken.' De propagandistische bedoeling lag er zo duidelijk bovenop, stelde de recensent, dat het betoog aan overtuigingskracht had ingeboet. 'Man merkt die Absicht, und man wirdt [sic] verstimmt', schreef hij, verwijzend naar de Duitse dichter-filosoof J.W. von Goethe.⁷² De enige krant die de brochure breedvoerig besprak was de krant die door arbeiders werd gelezen: *Het Volk*. Onder de spraakmakende titel 'Zielsverkooprij bij de marine' droeg de redactie bij aan het verspreiden van een afschrikwekkend beeld van de zeemacht.⁷³ Daarnaast plaatste het dagblad wekenlang een advertentie met betrekking tot brochure.⁷⁴ Ook *De Tijd* maakte kort melding van de brochure en schreef dat de samenstellers de 'verpletterende verklaring (...) van kolonel J.P. van Rossum' tot motto verkozen hadden.⁷⁵ *De Nieuwe Courant*, een krant met een conservatieve signatuur, vond daarentegen de hele brochure in strijd met de krijgstuicht en riep de minister op 'de tuchteloosheid en geestelijke "verwildering onder" de marine-matrozen' tegen te gaan.⁷⁶

Tijdens de behandeling van de marinebegroting in december 1903 kwam de wervingsproblematiek opnieuw ter sprake in het parlement, evenals de brochure van de Matrozen-

bond. De eerste spreker, de liberaal Th.M. Ketelaar, citeerde uitvoerig uit Meijers boekje en drong aan op een verdere verkorting van het dienstverband.⁷⁷ Van links tot rechts werden nu vraagtekens gezet bij de bestaande wijze van werving, ondanks de reductie in de duur van het dienstverband waartoe de minister reeds was overgegaan.⁷⁸ Verschillende leden omschreven de wervingspraktijk nog altijd in termen van ‘immoreel’ en ‘onzedelijk’.⁷⁹ Verder nam Hugenholtz tijdens de beraadslagingen geregeld het woord ‘kinderwerving’ in de mond. Tot op heden is in de historiografie weinig waarde gehecht aan deze term. Ten onrechte, zoals zal blijken.⁸⁰ In de pers en de publicistiek is deze term vóór het najaar van 1903 onvindbaar, hoewel ook voor die tijd wel degelijk kritiek bestond op het wervingsstelsel.⁸¹ Jonckheer had het over de ‘recruteering onzer marine-matrozen’, terwijl elders over jongens ‘waarvan een groot deel de kinderschoenen nog niet ontwassen is’ en ‘kinderkoppen’ werd gesproken.⁸² De eerste maal dat deze term publiekelijk gehanteerd werd – althans voor zover dat is na te gaan – was op 2 augustus 1903, toen *Het Volk* schreef over het ‘schandelijke stelsel van kinderwerving’. Het is aannemelijk dat de term ‘kinderwerving’ uit de koker van de SDAP kwam. Natuurlijk riep het woord veel emoties op en dat was precies de bedoeling. Het fungeerde als een modern equivalent van het in de zeventiende- en achttiende eeuw gangbare begrip ‘zielverkoopertij’. De woordkeus van Hugenholtz getuigde dus van een duidelijke *framing* waarmee hij de marine onvermijdelijk in een kwaad daglicht plaatste. Het begrip confronteerde de massa immers met het problematische en schandelijke van het wervingsstelsel. Ook voor de gewone man was daarmee duidelijk geworden dat de wervingspraktijken bij de marine niet deugden. Een betere aansporing om deze misstand zo spoedig mogelijk uit de weg te ruimen was haast niet denkbaar. De woordkeuze had effect, want het begrip raakte spoedig ingeburgerd in het publieke domein. De pers sprak sindsdien stevast van de ‘brochure tegen de kinderwerving’.⁸³ De verdedigers van het marinebeleid probeerden dit nog te bestrijden. Zo hekelde de vereniging *Onze Vloot* de miskennis en de verdachtmaking die de term had opgeroepen, zij gaf aan liever te spreken van ‘indiensttreding van jongens’.⁸⁴

Nog eenmaal terug naar het debat van december 1903. Naast kritische bijdragen klonk sporadisch een ander geluid. Het christelijk-historische Kamerlid O.J.E. baron van Wasenaer van Catwijk, die zelf korte tijd bij de marine had gediend, meende dat van immoraliteit geen sprake was. Een jongen die op twaalfjarige leeftijd de lagere school verliet, moest nu eenmaal de kost verdienen. Hoe kon men dan spreken van onzedelijkheid als hij de marine als broodheer verkoos?⁸⁵ Als één van de weinige Kamerleden wilde hij het stelsel handhaven. Verder gaf minister Ellis in duidelijke bewoordingen zijn onvrede over de brochure te kennen. Hij noemde het een slecht en leugenachtig pamflet vol verdraaiingen. Alles wat erin stond was ‘zóó verdraaid en zóó verkeerd voorgesteld’, dat de waarheid ver te zoeken was. Kwalijk vond hij vooral dat de brochure geschreven was op last van de Matrozenbond. Volgens de bewindsman wilde het bestuur onder het mom van ‘schadelijke rechtstoestand bij de marine’ en ‘willekeur en wraakzucht bij de marine-autoriteiten’ de werving dwarsbomen – een grotendeels juiste constatering. Daardoor had hij zich als minister genoodzaakt gezien hardhandig op te treden en het hoofdbestuur op straat gezet.⁸⁶

De marine in het klaslokaal

Ellis stond niet alleen, in januari 1904 kreeg hij steun van een zeeofficier in het *Algemeen Handelsblad*. Evenals de bewindsman wilde hij het aannemen en opleiden van jongens tot matroos niet onzedelijk noemen. Wel achtte hij de opleiding kostbaar en weinig effectief. Concreet stelde hij twee hervormingen voor. Allereerst moest de opleiding zo spoedig mogelijk uit het rode Amsterdam verhuizen naar een plaats waar vanuit maatschappelijk oogpunt gezien meer rust én meer ruimte voorhanden was, zodat de kandidaat-matrozen hun vrije tijd op een verantwoorde manier konden besteden. In de tweede plaats zouden officieren voortaan in het vak militaire pedagogiek onderwezen moeten worden, zodat zij beter in staat waren met het ‘bezielde materieel’ om te gaan. Een officier behoorde voor de manschappen in alle opzichten een voorbeeld in plichtsbetrachting en plichtsbesef te zijn.⁸⁷ Meijer reageerde getergd op deze bijdrage. ‘Er wordt door mij en m’n partijgenooten niet geagiteerd tegen vrijwillige dienstname bij de Marine, want dit zou, waar van algemeene ontwapening vooreerst nog wel geen sprake zal zijn, natuurlijk volkomen dwaasheid zijn, want zou het ons ook mogen gelukken te bewerkstelligen dat zich geen enkele vrijwilliger meer aanmeldde, – wat, de maatschappelijke toestanden en verhoudingen in aanmerking genomen, eveneens ondenkbaar is – dan zou men eenvoudig de marine geheel en al reruteeren uit miliciens.’⁸⁸ Het was hem slechts te doen om de werving haar cachet van ‘zielverkooprij’ te ontnemen.

Ondanks de publieke en parlementaire aandacht bleef de situatie na de agitatie van 1903 vrijwel ongewijzigd. Principieel gezien was er niets veranderd in het stelsel, de werving was nog altijd gebaseerd op de aanneming van dertien- en veertienjarige jongens. Wel toonde de minister zich bereid de proef van Jonckheer uit te voeren, maar die liep al snel uit op een grote mislukking. Aanvankelijk meldden zich ongeveer veertig belangstellenden voor de regeling, maar uiteindelijk bleek geen één dienstplichtige bereid zich voor vijf jaar als vrijwilliger aan de zeemacht te verbinden. In 1904 tekende slechts een handjevol zeemiliciens.⁸⁹ De Matrozenbond beschouwde het mislukte experiment als een bewijs dat er inderdaad iets grondig mis was bij de marine. Het was een reden om de strijd tegen de werving te blijven voortzetten. Toch bereikte de bond alvast één belangrijk doel: de samenleving bleek enigszins op de hoogte gebracht van de toestanden bij de marine. De agitatie viel eigenlijk grotendeels samen met de persoon van redacteur Meijer. Ook in 1904 en 1905 profiteerde de bond van zijn tomeloze energie en inzet. Naast zijn wekelijkse bijdragen in *Het Anker*, waarin hij met enige regelmaat over de wervingsperielen schreef,⁹⁰ kreeg hij tot tweemaal toe de gelegenheid een groot artikel voor *Het Volk* te schrijven, dat later als overdruk, naar eigen zeggen ‘in vele tienduizenden exemplaren’, door het land werd verspreid.⁹¹ Meijer koos zorgvuldig zijn momenten.

In juli 1904 verscheen allereerst een circulaire onder de spraakmakende titel ‘De kinderroof voor de Koninkl. Nederl. Marine’, een artikel dat later onverkort in *Het Anker* verscheen. De maatregel van Ellis – die overigens in dank werd aanvaard – werd, zonder dat daar duidelijk bewijs voor was, gepresenteerd als het resultaat van de krachtige agita-

tie die het lagere marinepersoneel tegen het 'diep onzedelijk systeem' voerde, een strijd waarin de matrozen zich politiek gesteund wisten door de SDAP. De circulaire bevatte tevens een tweetal brieven die Meijer als redacteur van *Het Anker* van een wanhopig onderpaar ontvangen had. Hun zoon was op dertienjarige leeftijd in dienst gekomen en deserteerde vanwege de grote tegenzin die hij inmiddels koesterde jegens de marine. De jongen toonde zich bereid terug te keren op voorwaarde dat hij niet opnieuw in dienst hoefde, maar de marineautoriteiten weigerden mee te werken aan zijn ontslag. De ouders, die inlichtingen hadden ingewonnen bij de commandant van het wachtschip te Willemsoord, hadden als antwoord ontvangen dat de marine van de door haar gedane investering wilde profiteren, dat ouders zelf verantwoordelijk waren voor het dienstverband dat hun zoon was aangegaan en ten slotte dat zijn diensttijd door desertie alleen maar langer duurde. Het irriteerde Meijer dat Ellis in de Tweede Kamer bleef beweren dat het voor jonge schepelingen voortaan eenvoudiger zou zijn de dienst te verlaten, terwijl dergelijke voorvallen zich nog steeds voordeden.⁹²

Een nieuwe actie volgde in januari 1905. *Het Volk* verspreidde opnieuw een door Meijer opgestelde circulaire, nu onder de titel 'Een contra-brochure'.⁹³ Tijdens het begrotingsdebat van december 1903 had Troelstra de minister gekscherend aangespoord in reactie op het door de Matrozenbond uitgegeven boekje over de misstanden bij de marine een eigen brochure te schrijven.⁹⁴ Een klein jaar later verscheen er inderdaad een brochure, onder de titel *Hoe kan mijn zoon bij de marine komen en wat zijn de vooruitzichten?* Het boekje was keurig verzorgd en voorzien van aantrekkelijke zwart-witfoto's. De titel maakte duidelijk dat de schrijver – die zich achter de initialen F.S. schuilhield – aan matrozen-in-spe inlichtingen wilde verschaffen over het leven bij de marine. In wezen betrof het een voorlichtingsbrochure over de dienstneming bij de marine, die een tegengeluid moest bieden aan alle negatieve verhalen die de laatste tijd over de zeestrijdkrachten de ronde deden. Met het oog op de tegenvallende wervingsresultaten voelde de marine zich gedwongen tot het inzetten van *public relations*, hoe anachronistisch de term ook moge klinken.⁹⁵ 'Geheel in onze lijn, dat boekje van F.S.', oordeelde *Het Nederlandsche Zeewezen*. De redactie van het tijdschrift vond het een goede zaak dat er eindelijk voorlichtingsmateriaal was verschenen dat arbeidersgezinnen op een eerlijke manier liet kennismaken met de onbekende wereld van de marine. De zeemacht bood naar zijn mening nog altijd 'een voortreffelijke debouché' voor werkzoekende jongens.⁹⁶ Ook Meijer doorzag de strekking van deze brochure. Hij verweet F.S. een eenzijdig en te rooskleurig beeld te schetsen van de marine, de verschillende foto's zouden slechts bedoeld zijn om jongens het hoofd op hol te brengen. Meijers boodschap was helder: 'Wie zijn kinderen lief heeft, bedenke wel wat hij doet, voor hij ze afstaat aan onze marine.'⁹⁷

De agitatie tegen de 'kinderwerving' kwam meer en meer in het teken te staan van een strijd om de arbeidersklasse. Waar de redacteur van *Het Anker* zijn positie gebruikte om arbeiders te waarschuwen voor misstanden bij de marine, richtten de zeestrijdkrachten zich omgekeerd op de arbeidersklasse voor het voltallig krijgen van haar bemanning. Een kat in het nauw maakt niet zelden rare sprongen en dat gold eveneens voor minister Ellis.

In 1903 bereikte het aantal nieuw gerekruteerde jongens een dieptepunt. Die ontwikkeling baarde de bewindsman dermate grote zorgen, dat hij bereid bleek opportunistische maatregelen te nemen. Zo liet hij in de zomer van 1905 overal in het land aanplakbiljetten verspreiden, waarin jongens uit de behoeftige stand werden aangemoedigd zich bij de marine aan te melden.⁹⁸ Ronduit onhandig was de handelwijze van de minister in juli 1905. Terwijl het kabinet-Kuyper al demissionair was, schreef Ellis – door tussenkomst van de burgemeesters en commissarissen der koningin – alle schooldirecteuren in Nederland aan met het verzoek ‘de dienstneming van jeugdig scheepsvolk bij de Marine’ te bevorderen.⁹⁹ Het doel van de circulaire was om de Kweekschool voor Zeevaart en de Koninklijke Marine meer bekendheid te geven onder schooljongens. Zijn handelwijze bracht onbedoeld een enorme negatieve publiciteit teweeg: de pers van links tot rechts bekritiseerde het optreden van Ellis.¹⁰⁰ Waar kwam deze verontwaardiging vandaan? Objectief beschouwd deed de minister niets bijzonders. In de tweede helft van de negentiende eeuw gebeurde het wel vaker dat de minister, wanneer het personeelsgebrek bij de marine acuut was, gemeentebesturen aanschreef met het verzoek publiciteit voor de marine te genereren en berichten ten behoeve van de werving te verspreiden. Zo hadden schooldirecteuren ook in 1895 het verzoek ontvangen jongens op de goede vooruitzichten bij de marine te wijzen.¹⁰¹ Maar de tijden waren definitief veranderd. Ellis had de maatschappelijke onvrede over het bestaande wervingsstelsel schromelijk onderschat.

In de verschillende kranten keerden grofweg twee bezwaren terug. In de eerste plaats vonden de commentatoren het bezwaarlijk dat schooldirecteuren, wanneer zij bereid waren de circulaire onder de leerlingen te verspreiden, in wezen reclame maakten voor een langdurig dienstverband waarvan jongens op veertienjarige leeftijd de consequenties niet konden overzien. Feitelijk betrof het een herhaling van het argument dat sinds 1903 van links tot rechts te berde was gebracht. Een tweede bezwaar tegen de door de minister verzonden circulaire luidde dat het enthousiasmeren voor de marine geen taak van een onderwijzer was.¹⁰² Om die reden protesteerden twee onderwijsbonden – de Bond van Nederlandsche Onderwijzers en de Sociaal-Democratische Onderwijzers Vereeniging – tegen de handelwijze van de minister. Beide verenigingen riepen hun leden dringend op de circulaire vooral niet verder te verspreiden.¹⁰³ Hier en daar weigerden ook burgemeesters onder druk van de plaatselijke SDAP-afdeling hun medewerking aan de verspreiding te verlenen, zoals in Amsterdam, Arnhem, Haarlem, Leeuwarden en Zaandam.¹⁰⁴ De penstrijd over de ‘kinderwerving’ laat helder zien hoe de verhouding tussen marine en samenleving de achterliggende jaren langzaam was veranderd. Toen het stof eind september 1905 enigszins was neergedwarreld, concludeerde *Het Nieuws van den Dag*: ‘Heeft de circulaire door de tegen haar ontstane beweging haar doel gemist, zij is middellijk niet nutteloos geweest; want door haar is de algemeene aandacht der natie gevestigd op een gebruik, dat niet mag worden bestendigd, en dat ook ten gevolge van die beweging niet langer meer bestendigd kan worden.’¹⁰⁵

Het hoofdbestuur van de Matrozenbond greep het schrijven van de minister eveneens aan om zijn standpunt nog eens helder voor het voetlicht te brengen. In een speciaal gere-

digeerde circulaire, die werd verzonden naar 4900 schooldirecteuren en 520 dag-, week- en maandbladen, werden de onderwijzers op hun verantwoordelijkheid aangesproken. Daarbij werd dankbaar gebruikgemaakt van de redevoeringen van diverse parlementariërs en de artikelen van Jonckheer en Van Rossum. Durfden zij jongens werkelijk de weg te wijzen naar de marine, alwaar zij een verbintenis aangingen die beslissend was voor de rest van hun leven? Een gewaarschuwd man telde voor twee.¹⁰⁶ Ingezonden brieven in allerlei kranten getuigden ervan dat ook onderwijzers zich betrokken wisten bij deze heikele kwestie. De discussie over het wervingsvraagstuk was letterlijk doorgedrongen tot in het schoollokaal. De Haarlemse schoolmeester S.D. Köhler schreef dat hij de achterliggende jaren maar liefst tien leerlingen had geadviseerd naar de Leidse Kweekschool voor Zeevaart te gaan. Was hij nu een 'diepgevalen schoolmeester', zoals de bestrijders van de circulaire beweerden? Hijzelf geloofde van niet en spijt had hij evenmin: geen van zijn oud-leerlingen was mislukt en hij was ervan overtuigd dat deze jongens heel goed wisten waaraan zij begonnen. Daarom toonde hij zich nog steeds bereid leerlingen aan te raden naar Leiden te gaan, wat hem aanstonds op een publieke reprimande van Meijer kwam te staan.¹⁰⁷

Niet alleen door middel van brochures en circulaires probeerde de Matrozenbond zijn standpunt te verspreiden, ook door het organiseren van protestbijeenkomsten hoopte hij een groot publiek te bereiken. Zo hield Meijer op verzoek van de Groninger Bestuurdersbond – ten overstaan van maar liefst vijfhonderd man – een lezing over het wervingsstelsel bij de marine. De werkelijkheid was minder rooskleurig dan de marine deed voorkomen, luidde de kern van zijn boodschap. 'De ontzuivering komt later. Als het te laat is.'¹⁰⁸ Een deel van deze avonden werd overigens belegd in samenwerking met de SDAP. Nu eens werd Meijer geassisteerd door Hugenholtz, dan weer door K. ter Laan. Vaak gingen deze avonden uit van plaatselijke bestuurdersbonden, wat voor de buitenwacht nog eens duidelijk maakte hoezeer de Matrozenbond aan de arbeidersbeweging was gelieerd.

Ook de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV), opgericht in 1904, wilde naar aanleiding van de ministeriële circulaire van zich te laten horen. De vereniging zond, geheel onafhankelijk van de Matrozenbond, een open brief naar de scholen waarin zij het onderwijzend personeel de dringende raad gaf op geen enkele wijze de 'onzedelijke en onredelijke kinderwerving' te bevorderen. In de bijgevoegde brochure *De Nederlandsche regeering als zielverkoopster. (Een protest tegen de werving bij marine en leger)* zette de vereniging uitvoerig uiteen dat de arbeider als het slachtoffer van het militarisme beschouwd moest worden en dat het voortbestaan van de marine uiteindelijk afhing van de keuzes die arbeiders maakten. 'De toevoer moet van onder gestopt, vanuit onze rijen mag geen man meer gevonden worden, genegen het bloed te storten ten dienste der bourgeoisie', luidde één van de slotzinnen.¹⁰⁹ Was het doel van de oprichting van de Matrozenbond onder meer verbetering van de arbeidsvoorwaarden geweest, bij de IAMV was het bestaan van de marine in het geding. Ook in de jaren daarna bleef het wervingsstelsel een thema dat vanuit antimilitaristische hoek fel werd bestreden.¹¹⁰

Het einde van de 'kinderwerving'

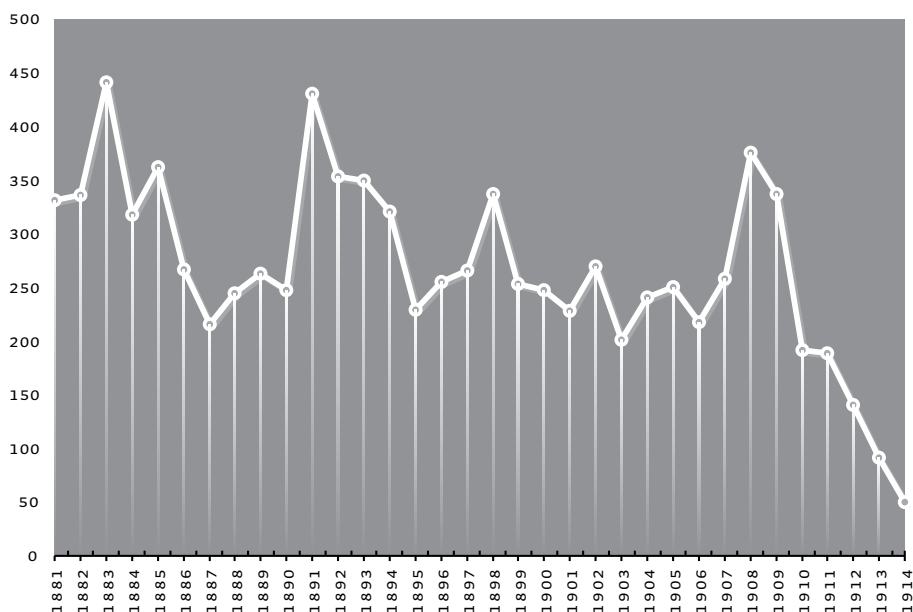
Zo heftig als in de jaren 1903-1905 door de Matrozenbond tegen de 'kinderwerving' werd geageerd, zo plotseling verdween nadien de aandacht voor deze thematiek. Vermoedelijk had dat grotendeels te maken met het optreden van Meijer. Hij was al die tijd de drijvende kracht achter de verschillende acties. Dat Ellis verbolgen was over deze in zijn ogen 'antimilitaristische' actie is verklaarbaar. In hoeverre echt sprake was van een antimilitaristische actie, blijft onduidelijk. Het optreden van Meijer had namelijk iets ambivalents. In zijn artikelen wekte Meijer herhaaldelijk de suggestie dat hij de werving wilde dwarsbomen. In *Het Anker* legde hij bijvoorbeeld expliciet een verband tussen een verminderde toevoer van jongens en verbeteringen van de arbeidsomstandigheden.¹¹¹ Hij hoopte dat ouders hun kinderen niet naar de marine zouden sturen als zij kennis hadden genomen van de toestanden bij de marine. Later schreef hij dat het nooit de bedoeling was geweest om de toeloop van personeel af te snijden. Zo betoogde hij in 1904 het niet wenselijk te vinden de schaarste aan schepelingen door middel van de agitatie te vergroten.¹¹² De actie had volgens hem dan ook geen 'anti-militaire' opzet, maar was slechts bedoeld het 'onzedelijke karakter' van de kindwerving aan te tonen.¹¹³

Nadat Meijer in mei 1906 zijn taak als hoofdredacteur van *Het Anker* had beëindigd, bleef het op dit gebied opvallend stil. Nieuwe thema's eisten sindsdien de aandacht op, zoals de komst van de vlootpredikant en de verscherpte passagiersregeling (zie hoofdstuk 7).¹¹⁴ Publicitair gezien was de actie hoe dan ook een succes. In de pers, in het parlement, in gemeenteraden, in schoollokalen kwam de marine ter sprake. Hoewel het uiteindelijk tot 1914 zou duren voordat de Kweekschool voor Zeevaart haar deuren sloot en de marine aan de 'kinderwerving' formeel een einde maakte, moest de marineleiding beetje bij beetje op haar schreden terugkeren, hoezeer zij het bestaande beleid intussen ook bleef verdedigen. Op het Departement van Marine probeerde men het schandelijke van de 'kinderwerving' enigszins te verdoezelen door voortaan te spreken van 'aanneming van jongens'. Van ronselen, zo verweerde de minister zich, was immers geen sprake, terwijl de aanbrengpremies al sinds 1894 niet meer bestonden. Om die reden werd de naam van het *Reglement betreffende de werving van onderofficieren en mindere schepelingen* in 1904 veranderd in *Reglementen betreffende aanneming en reëngagement van personeel der zeemacht*.¹¹⁵ Dat is toch wel ironisch als bedacht wordt dat de publieke opinie niet zozeer viel over het woord 'werving' als wel over het feit dat kinderen werden geworven. Deze semantische verandering liet zien dat de kern van de kritiek de marineleiding kennelijk was ontgaan. Intussen kon zij echter niet verhullen dat weinig mensen echt gelukkig waren met de bestaande situatie. Zelfs het conservatieve Tweede Kamerlid A.F. de Savornin Lohman erkende ruiterlijk dat er reële bezwaren bestonden. Desondanks bleef hij het rekruteringsstelsel 'onvermijdelijk' noemen.¹¹⁶ Het was duidelijk waarom: zonder het rekruteren en opleiden van jongens zou de inzetbaarheid van de marine in gevaar komen.

Al enkele jaren bleef het aanbod achter bij de vraag. Het aantal jongens dat zich in Leiden meldde voor de zeedienst liep al jaren terug en bereikte in 1903 een dieptepunt. Volgens de secretaris van het Kweekschoolbestuur was de geringe toeloop in de jaren negentig te wijten geweest aan het feit dat veel jongens vanuit de oostelijke provincies als gastarbeider naar Duitsland vertrokken, omdat de loonstandaard daar aanzienlijk hoger lag dan in Nederland.¹¹⁷ In 1903 vroeg hij zich vertwijfeld af of dit wel de ware reden was. Eerlijk moest hij bekennen geen zicht te hebben op andere oorzaken. 'Het gestadig afnemen van den toeloop is eene zaak, die zorg begint te baren', schreef hij.¹¹⁸ Ook in andere opzichten was het merkbaar dat het aantal inzetbare matrozen terugliep. In februari 1904 schreef het liberale *Dagblad voor Den Helder* dat 'wegens gebrek aan marinepersoneel, een deel der vloot, dat voor den gewonen dienst zou moeten varen, dit jaar niet in dienst kan worden gesteld'.¹¹⁹ De verminderde toeloop apprecieerde Meijer – en later ook Michels – als een gevolg van de acties die de Matrozenbond had gevoerd. In de tweede helft van 1903 bleef het aantal aanmeldingen inderdaad aanmerkelijk achter ten opzichte van de voorgaande jaren. Het is echter moeilijk aantoonbaar in hoeverre de actie daadwerkelijk afschrikwekkend werkte op jongens en hun ouders.

Voor het jaar 1903 lijkt het verband aannemelijk, maar vermoedelijk was de correlatie tussen de verminderde toeloop van het aantal jongens en de agitatie tegen de 'kinderwerwing' in werkelijkheid minder groot dan Meijer deed voorkomen. Allereerst vertoonden de wervingsresultaten al sinds 1891 een neerwaartse trend, nog voordat de Matrozenbond op het toneel was verschenen. Bovendien zou het aantal jongens tussen 1904 en 1909 weer een stijgende lijn laten zien. Tientallen jongens – als zij al op de hoogte waren van de door de Matrozenbond geventileerde misstanden – lieten zich dus niet weerhouden een verbintenis bij de marine aan te gaan (zie grafiek 3). Deze korte opleving was vermoedelijk eerder het gevolg van conjuncturele schommelingen dan van een toenemende belangstelling voor de zeedienst.¹²⁰ Juist in deze periode steeg de werkloosheid in Nederland. In oktober 1908, tijdens een interpellatiedebat over deze thematiek, liet minister Wentholt zich ontglippen dat werkzoekenden altijd bij de marine terecht konden.¹²¹ Daar was altijd voldoende werk voorhanden, in tegenstelling tot aan wal. Toch doen de jaarverslagen van de Kweekschool vermoeden dat deze instelling – en derhalve de Nederlandse zeestrijdkrachten als geheel – wel degelijk de gevolgen van de negatieve publiciteit ondervond. Zo hekelde de voorzitter de vele onjuiste verhalen en vooroordelen die in de samenleving de ronde deden over de marine. De bezwaren die 'eenige personen' tegen het lange dienstverband inbrachten waren op zichzelf genomen wel begrijpelijk, maar veel mensen gaven er bewust dan wel onbewust een verkeerde betekenis aan. Daarom achtte hij het de hoogste tijd het grote publiek te informeren over de verschillende verbeteringen die de laatste jaren voor het scheepsvolk tot stand waren gebracht. Positieve publiciteit diende kortom als remedie om de verminderde toeloop een halt toe te roepen. De brochure van F.S. was door het bestuur van de Kweekschool dan ook positief ontvangen en had zelfs tot gunstige wervingsresultaten geleid.¹²²

Grafiek 3 Aannemingscijfers van de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, 1881-1914¹

Volgens historicus Mollema capituleerden de zeestrijdkrachten uiteindelijk ‘voor den afkeer der met ethiek verzaagde Natie van de z.g. Kinderwerving’.¹²³ Nu was het zeker waar dat er in de samenleving de nodige morele verontwaardiging bestond, evenwel fungeerde zij niet als de katalysator voor veranderingen. Daarvoor was de verontwaardiging eenvoudig te gering. Bovendien woog binnen de marine de zorg voor betrouwbaar en gekwalificeerd personeel als het erop aankwam zwaarder. Toch kwam de mariene leiding enigszins tegemoet aan de kritiek, zonder daarbij het stelsel als zodanig los te laten. In 1906 voerde de bewindsman op aandringen van het bestuur van de Leidse Kweekschool voor Zeevaart bijvoorbeeld de regel in dat alle jongens voortaan één maand proeftijd zouden ontvangen. Pas bij gebleken lust en aanleg volgde een vast dienstverband voor acht jaar. Bovendien kwam er een regeling die de commandant de mogelijkheid verschafte jongens tussentijds van de opleiding te verwijderen als zij ongeschikt waren of blijk gaven met tegenzin te dienen als militair. Beide voorstellen willigde de minister dadelijk in omdat hij daardoor de scherpe kantjes van de ‘kinderwerving’ kon afhalen. ‘Ongetwijfeld is de aanneming van de jeugdige schepelingen thans op zuiverder grondslag gebaseerd (...)’, meende ook de secretaris van het Kweekschoolbestuur. ‘De mogelijkheid dat jongens in een onbewaakt oogenblik of onder den invloed der ouders een lang dienstverband aangaan, zonder over de gevolgen te hebben nagedacht, is thans uitgesloten.’¹²⁴ Daarmee was één van de grootste bezwaren tegen de ‘kinderwer-

ving' weggenomen. Van dwang was niet langer sprake, jongens moest voortaan na hun proefperiode vrijwillig een keuze maken voor de marine. Met het oog op het verloop onder de matrozen, waardoor er een tekort aan matrozen eerste en tweede klasse bestond, weigerde de minister de leeftijdsgrens vooralsnog aan te passen, te meer omdat er onvoldoende lichtmatrozen en matrozen derde klasse waren aangenomen.¹²⁵ Toen de aanname van oudere jongens vruchten bleek af te werpen, besloot de minister in januari 1910 als nog de minimale toelatingsleeftijd voor jongens te verhogen tot veertien jaar.¹²⁶ De verhoging van de leeftijd was direct merkbaar in de resultaten: die gingen vanaf dat moment drastisch omlaag.¹²⁷

Een tweede verbetering was de invoering van de zogeheten 'tegenzinregeling', een maatregel die minister Cohen Stuart in augustus 1905 doorvoerde – hij had de portefeuille overgenomen van Ellis, nadat het kabinet-Kuyper was afgetreden. Onder zijn bewind verbeterden de verhoudingen tussen de marineleiding en de Matrozenbond aanmerkelijk. Deze regeling was bedoeld om het dienstverband tussentijds te beëindigen en dus de ontslagregeling te versoepelen. Eenieder die blijk gaf van 'ernstige tegenzin' – ontstaan na afloop van de opleiding – en minstens een half jaar goed gedrag had vertoond, mocht worden ontslagen wanneer hij daarom verzocht. Op deze wijze hoopte Cohen Stuart te voorkomen dat jongens lichamelijke klachten simuleerden of bewust slecht gedrag vertoonden.¹²⁸ Voor de marine pakte de maatregel een stuk minder gunstig uit dan verwacht, veel meer schepelingen dan gedacht bleken van de regeling gebruik te willen maken. Om die reden werden de bepalingen tussen september 1905 en oktober 1906 maar liefst drie maal gewijzigd en aangescherpt. Eerst voegde de minister een bepaling toe dat schepelingen die op grond van tegenzin ontslag wensten, slechts onder zeer beperkte condities van de regeling bij de zeemacht konden gebruik maken. Commandanten moesten voortaan informeren naar de wijze waarop zij na hun ontslag in hun onderhoud dachten te voorzien. Voorkomen diende te worden dat schepelingen in een opwelling een verzoek zouden indienen, zo verweerde Cohen Stuart zich.

Ondertussen beriepen veel matrozen zich op de regeling, maar commandanten verschilden van mening over de vraag waaruit die tegenzin blijken moest. Was het indienen van een verzoek voldoende of moest een schepeling zich misdragen hebben? In mei maakte de minister daarom duidelijk dat tegenzin zoveel inhield als het zich niet kunnen schikken in de 'militaire huishouding' of niet willen onderwerpen aan het militaire gezag.¹²⁹ In juli 1906 volgde ten slotte de bepaling dat ontslag alleen dan verleend kon worden, wanneer een matroos minstens zes jaar in actieve dienst had doorgebracht. 'Het gaat toch niet aan om personen, aan wier vorming veel geld is ten koste gelegd, slechts buiten de marine van de verkregen kundigheden te doen partij trekken', motiveerde Cohen Stuart zijn besluit.¹³⁰ Geld speelde met andere woorden een belangrijke rol in de beleidskeuzes van de marine. Naast deze bepaling bestond er een afzonderlijke maatregel voor jongens die vóór 1904 een contract van twaalf jaar hadden getekend. Zij konden pas aanspraak maken op ontslag als zij aan de volgende drie voorwaarden hadden voldaan: zij moesten goed gedrag vertonen, minimaal acht jaar hebben gediend en een vooruitzicht

hebben op een baan in de burgermaatschappij.¹³¹ De minister was ervan overtuigd dat 'het knellende' van het dienstverband door zijn maatregelen definitief verdwenen was.¹³²

Volgens administrateur Michels waren de opeenvolgende veranderingen in de bepalingen voor de matrozen een 'lijdensgeschiedenis' in drie bedrijven.¹³³ In eerste instantie had de regeling voor ontslag op verzoek een zekere hoop gewekt, maar die was door de verschillende wijzigingen spoedig de grond in geboord. In de tweede plaats bleef het 'stelsel van kinderwerving' ondanks al deze 'lapmiddeltjes' nog steeds gehandhaafd. 'Er wordt alleen om het belang der Marine gedacht z.g.n., en totaal niet aan het belang der slachtoffers van het wervingssysteem.'¹³⁴ Volgens Cohen Stuart had de regeling overigens nauwelijks impact en werd er weinig gebruik van gemaakt.¹³⁵ De cijfers waarover de Matrozenbond beschikte laten een ander beeld zien. Tussen 1 oktober 1905 en 1 oktober 1906 hadden 193 schepelingen ontslag aangevraagd, van wie verreweg de meeste lid waren van de Matrozenbond. Slechts 65 verzoeken werden daadwerkelijk ingewilligd, wat volgens Verstegen te wijten viel aan dubbelzinnige interpretatiemogelijkheden van de ministeriële bepalingen. Ondertussen zat de marine nog altijd opgescheept met lieden 'die met tegenzin hun plichten waarnemen', constateerde hij. Daarnaast ondervond ook de bond zelf de gevolgen van de regeling: het waren veelal de meest ijverige leden die ontslag vroegen.¹³⁶

Dat aan de 'kinderwerving' definitief een einde kwam, had echter grotendeels te maken met andere ontwikkelingen. Aan het begin van de twintigste eeuw deed de vraag zich voor of de marine niet meer gebruik zou moeten maken van dienstplichtigen. In het bijzonder twee factoren zorgden ervoor dat deze kwestie urgent werd. Enerzijds waren dat de steeds terugkerende personeelstekorten, anderzijds hoopte een deel van de officieren op deze manier van de 'rode' beroepsschepeling af te komen – waarover meer in hoofdstuk zes.¹³⁷ Terwijl officieren discussieerden over uitbreiding van de zeemilitie, en de redactie van het *Marineblad* openlijk steun betuigde aan het idee van een militie-marine, besloot minister Rambonnet tot de invoering van het zogeheten korte dienstverband – binnen de marine sprak men van 'κ.D.'ers'. Volgens marineofficier L.J. Quant moest dit instituut worden beschouwd als een 'fair trail' om aan een militiemarine te ontkomen. Het was geen geheim dat Rambonnet persoonlijk het bestaan van een militiemarine niet zag zitten.¹³⁸ In het door hem geïntroduceerde stelsel konden jongeren voortaan op twee manieren bij de marine komen: knapen in de leeftijd van veertien, vijftien en zestien jaar werden nog altijd aangenomen, zij het niet in de 'rang' van 'jongen', maar als leerling-onderofficier. Zij volgden een opleiding aan de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, vervolgens dienden zij voor een periode van zes jaar op de vloot.¹³⁹ Jongvolwassenen in de leeftijd tussen de zeventien en vijfentwintig jaar kwamen meteen in dienst als lichtmatroos en tekenden een dienstverband van vijf jaar. Voordat zij op een actief schip werden geplaatst, ontvingen zij een korte opleiding op het in Willemsoord gelegen wachtschip.¹⁴⁰ Het gevolg van deze reorganisatie was dat kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de Kweekschool voor Zeevaart als vooropleiding van de kandidaat-matrozen haar deuren sloot. Daarmee was de rang van 'jongen' definitief van de bemanningslijst verdwenen. Een hoofdstuk was gesloten.

Conclusie

Niet alleen de politiek moest worden gewonnen voor de belangen van de marinematroos, ook de samenleving. Op de inwoners van enkele havensteden na, bestond er onder de Nederlanders weinig kennis over het leven aan boord, om het even of het om een oorlogsbodem of om een koopvaardijship ging. Ingewijden wilden daarin verandering brengen en trachtten burgers te mobiliseren door over bestaande misstanden te publiceren. Zij deden dat door ernstige voorvallen te beschrijven, met het doel dat deze brede morele verontwaardiging zouden oproepen en zouden appelleren aan het rechtvaardigheidsgevoel. Bij de koopvaardij bleek dat het aan- en afmonsteren te zijn, bij de marine de wijze waarop jonge jongens werden gerekruteerd. Daarmee raakte de Matrozenbond de Koninklijke Marine in haar achilleshiel. Voor de rekrutering van personeel was die immers rechtstreeks afhankelijk van de samenleving, of anders gezegd: van vrijwilligers die zich eigener beweging aanmeldden. Het is aannemelijk dat deze negatieve beeldvorming tot minder gunstige wervingsresultaten leidde. De invoering van de opleiding door minister Taalman Kip in 1876 zorgde weliswaar voor een toeloop, maar ging het imago van de marine tegelijkertijd steeds zwaarder belasten. Het bestuur voelde dat haarscherp aan en wist bovendien goed aansluiting te vinden bij de debatten die zeeofficieren onderling voerden, zonder daarbij af te doen aan de eigen zienswijze.

Achter de kwestie van de 'kinderwerving' ging de vraag schuil in hoeverre de marine en de burgermaatschappij gescheiden werelden met eigen gewoonten en regels mochten blijven. De Matrozenbond maakte voor een groot publiek duidelijk dat de 'kinderwerving' niet op zichzelf stond, maar nauw verband hield met andere misstanden bij de marine. Ten diepste ging het dan ook niet om de werving als zodanig. De agitatie was bedoeld om de samenleving kennis te laten maken met deze misstanden, in de hoop dat zij de schepelingen steunden in hun strijd voor lotsverbetering. Ten diepste was het doel om het marinebestuur indirect tot hervormingen te dwingen. De marineleiding moest blijk geven de zorgen van het personeel serieus te willen nemen. De tactiek van de Matrozenbond had in zo verre succes dat hij erin slaagde de arbeidersbeweging te mobiliseren. Volgens de vele krantenartikelen en massaal bezochte bijeenkomsten slaagden de marinematrozen erin sympathie en begrip bij (een deel van) de bevolking te vinden. De marine was niet langer een instituut dat zich sociaal-cultureel buiten de samenleving kon positioneren, zij behoorde acht te slaan op de tekenen des tijds, te beginnen bij de wijze waarop aanneming en ontslag van haar personeel geregeld waren.

Hoewel het begrijpelijk was dat de autoriteiten de actie tegen de 'kinderwerving' als anti-militair afdeden, getuigde hun optreden van blindheid voor de werkelijkheid, of op zijn minst van een grote bijziendheid. Zij gingen immers voorbij aan de dieperliggende oorzaak van de onvrede die er leefde over het wervingsstelsel en de werkomstandigheden bij de zeemacht. In plaats van te zoeken naar daadwerkelijke oplossingen voor het grootschalige verloop en de geringe aanwas van nieuw personeel, namen zij hun toevlucht tot allerlei 'lapmiddeltjes', zoals de reductie van de contractduur, de tegenzinregeling en

de inzet van *public relations*. Voor het marinebestuur was de vastgestelde behoefte meer leidend bij het opstellen van beleidsplannen dan het werkelijk inzetbare manschappen. Daarmee verzuimden zij te kijken naar de mens achter de cijfers. Dit alles leidde ertoe dat het wantrouwen tussen de autoriteiten enerzijds en de manschappen anderzijds steeds groter werd. In dit leefklimaat kon de gedachte dat schepelingen in socialistisch vaarwater verkeerden goed gedijen. Uiteraard getuigde de campagne tegen de 'kinderwerving' van een zekere eenzijdigheid. Wel zorgde deze publieksactie ervoor dat de marine nieuw personeel – en daarmee de samenleving – betere voorlichting en dus ook meer openheid van zaken behoorde te verschaffen. Dat was natuurlijk winst. Intussen bleven de problemen bestaan en namen de spanningen toe. De volgende hoofdstukken maken duidelijk waarom.

DEEL III

POLARISATIE EN CONFRONTATIE

OP DE VLOOT

6 | ‘Nuttig noch noodig, dus ongewenst’

De Matrozenbond bestreden

Inleiding

De eerste jaren van de Matrozenbond kenmerkten zich door een zekere interne gerichtheid en een betrekkelijke rust. Er moest een nieuwe organisatie op poten worden gezet, terwijl de wensen ten aanzien van lotsverbetering vooral via de officiële kanalen kenbaar werden gemaakt. Dit betrof doorgaans verzoekschriften, al ontving de bond in de meeste gevallen nul op het rekest. Deze weinig tegemoetkomende houding van de marineleiding riep bij de schepelingen wrevel en woede op. Het bleek de aanleiding rond 1901 het roer om te gooien en openlijk de confrontatie te zoeken. Vanaf het moment dat de bond door middel van *Het Anker* de publiciteit zocht en zich op het ‘arbeidersstandpunt’ stelde, was het gedaan met de rust. Het optreden van de bond riep reacties op, bij de marineautoriteiten, de volksvertegenwoordiging en de pers. Hoewel de oprichting van de Matrozenbond op het Departement van Marine nimmer geestdrift had gewekt en het bestaan al langere tijd met zorg werd gadegeslagen, meenden de autoriteiten thans de bond hard te moeten aanpakken. Een verbod was wettelijk gezien echter niet mogelijk. De minister beschikte wel over discretionaire bevoegdheden, die door hem ook werden benut. Met het oog op de krijgstucht en de inzetbaarheid van de marine diende de orde van bovenaf te worden hersteld, terwijl schepelingen met ‘anti-militaire’ eigenschappen uit de dienst moesten worden ontslagen.

Heftige confrontaties vonden in het bijzonder plaats tijdens het ministerschap van Ellis. Maar waarom wilde hij dat er zo hard zou worden opgetreden? Of anders geformuleerd: welke dreiging ging er volgens hem en anderen schuil achter het bestaan van marinebonden? Hoe traden de (marine)autoriteiten deze bonden vervolgens tegemoet? Die vragen staan centraal in dit hoofdstuk. In het eerste deel volgen we de verhitte debatten die op de burelen van het Departement van Marine, aan het Binnenhof en in de verschillende krantenkolommen werden gevoerd over het bestaan van marinebonden en het verenigingsrecht voor militairen. Daarmee zegt dit hoofdstuk tevens iets over de wijze waarop tijdgenoten het verenigingsrecht voor militairen benaderden en hoe de opvattingen daarover aan verandering onderhevig waren. Hoewel dit hoofdstuk de periode tot aan 1914 behandelt, valt de nadruk in de tweede helft evenwel op de jaren 1903-1905, die door Willem Meijer ook wel het ‘Ellis-tijdperk’ zijn genoemd.¹ Omdat de tweede periode van confrontatie, die plaatsvond in de jaren 1910-1913, grotendeels het

gevolg was van de confessionele bemoeienis met de marine, komt deze in het volgende hoofdstuk aan de orde.

De marine en het bestaan van militaire verenigingen

Het optreden van de Matrozenbond kenmerkte zich aanvankelijk door behoedzaamheid. Door middel van zorgvuldig opgestelde verzoekschriften hoopten de schepelingen hun wensen over te brengen aan de minister van Marine en bij hem een gewillig oor te vinden voor verbeteringen. Doorgaans bleven deze verzoekschriften echter onbeantwoord, terwijl de pers er evenmin aandacht aanbesteedde. Uitzondering op die regel waren *Extra Tijding*, de krant die onder leiding stond van Staalman, alsook *Het volksdagblad* en *Het volk*, twee kranten die gelieerd waren aan de socialistische arbeidersbeweging. Pas na de door Stijnman geïnitieerde reorganisatie van 1901 kwam de Matrozenbond in het middelpunt van de publieke belangstelling te staan. In dat jaar werd besloten meer naar buiten te treden. Voortaan verscheen wekelijks *Het Anker* met kritische bijdragen over misstanden bij de marine. Daarnaast stelde de bond zich openlijk op het ‘arbeidersstandpunt’ (zie hoofdstuk 3, p. 116). Ten slotte zocht hij actief de publiciteit door artikelen naar de verschillende kranten te sturen. Zodoende schreef Verstegen als secretaris van het hoofdbestuur in november 1900 een bitter getoonzette bijdrage over de gang van zaken in het marinehospitaal te Willemsoord, dat onder meer verscheen in *Extra Tijding*, *De Standaard* en *Het Volk*. In felle bewoordingen bekritiseerde hij de ‘barbaarsche’ en ‘infame’ wijze waarop commandant H.P. Verschuur met zijn patiënten omging, die naar eigen zeggen daardoor liever in de gevangenis zaten dan in het betreffende hospitaal.² In het artikel werden Verschuur – ‘wild en opvliegend als hij is’ – allerlei persoonlijke verwijten gemaakt. De officier van gezondheid liet het er niet bij zitten en spande met succes een rechtszaak aan vanwege smaad en belediging van militaire autoriteiten. Bijna anderhalf jaar later werd Verstegen door het Gerechtshof te Den Haag veroordeeld tot een boete van 100 gulden of veertien dagen gevangenisstraf.³ De inmiddels tot administrateur bevorderde Verstegen koos voor het eerste, een geldbedrag dat uiteindelijk door de leden van de bond werd ingezameld.⁴

Daarmee was de kous niet af. De ingezonden brief en de daaropvolgende rechtsvervolging brachten een kentering teweeg. Waar de Matrozenbond tot die tijd eenvoudigweg werd genegeerd, kreeg hij vanaf dit moment landelijke bekendheid. Niet langer bleek hij een onschuldige organisatie die op ‘wettige’ en ‘gepaste’ wijze de belangen van de marinematroos wenste te behartigen. Het gebeuren was in het najaar van 1901 voor verschillende Kamerleden aanleiding er bij de bewindsman van Marine ernstig op aan te dringen drastische maatregelen te nemen, niet alleen tegen de Matrozenbond maar ook tegen de Bond van Korporaals en Mariniers ‘Willem Joseph baron van Ghent’.⁵ Het feit dat Verstegen gedurende het proces diverse militairen als getuigen had laten oproepen om de ‘eer en goeden naam’ van een hooggeplaatst officier aan te tasten, was in de ogen van deze volksvertegenwoordigers ongehoord. Sommigen van hen pleitten zelfs voor een alge-

meen verbod op het bestaan van militaire verenigingen.⁶ Tot aan de zomer van 1914 – het moment waarop de Matrozenbond vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de ‘godsvrede’ aanvaardde en zijn activiteiten staakte⁷ – zouden het bestaansrecht en de wijze van optreden van de militaire bonden regelmatig ter discussie worden gesteld. Het waren veelal concrete gebeurtenissen die ertoe aanleiding gaven dat de discussie telkens weer nieuw leven werd ingeblazen, overigens zonder dat er wezenlijk nieuwe argumenten werden aangedragen. Wie deze discussie overziet, stuit al snel op drie steeds terugkerende bezwaren, die onderling nauw met elkaar samenhangen. Volgens veel tijdgenoten waren dergelijke verenigingen allereerst in strijd met de discipline, in de tweede plaats zetten zij de bestaande gezagsverhoudingen onder druk en ten slotte rieken ze naar socialisme. Slechts een enkeling was de mening toegedaan dat in deze bonden ‘een kracht ten goede’ schuilde, omdat, zo stelden zij, deze verenigingen eraan bijdroegen dat misstanden breder bekend raakten.⁸

De eerste twee bezwaren waren moeilijk van elkaar los te koppelen. Binnen de marine was het eigenlijk geen vraag of het bestaan van belangenverenigingen in overeenstemming was met de militaire gezagsverhoudingen en de krijgstucht. En als die vraag hardop werd gesteld, luidde het antwoord van de meeste officieren steevast ontkennend. Wat dat betreft was minister Röell nog voorzichtig toen hij in 1900 in een interne nota betoogde dat de doelstelling van militaire verenigingen in strijd kon zijn met het algemeen militair belang en hij het niet uitgesloten achtte dat zij tot ondermijning van de krijgstucht zou kunnen leiden.⁹ Blijkens het *Reglement van krijgstucht of discipline* bestond de krijgstucht uit de ‘hoogstmogelijke orde’, de ‘allerspoedigste uitvoering der gegevene bevelen’, in de ‘onvermijdelijke bestraffing der geringste nalatigheden of misslagen’ en een ‘volstrekt lijdelijke gehoorzaamheid van den mindere aan den meerdere’, met dien verstande dat alles wat anders ging dan dit, in strijd was met de krijgstucht.¹⁰ De discipline, zo beweerden zij die de marinebonden met wantrouwen bejegenden, was vooral in het geding sedert de Matrozenbond een eigen orgaan was gaan uitgeven. Het feit dat de bond door middel van *Het Anker* zich bemoeide met ‘de regeling van den dienst’ en openlijk het optreden van officieren durfde te becommentariëren was werkelijk ongehoord. Dat leidde onvermijdelijk tot verslapping van orde en tucht, betoogde het katholieke Tweede Kamerlid Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck.¹¹ Tijdgenoten vonden het verder ongepast dat de Matrozenbond en de Bond van Korporaals en Mariniers een burger als administrateur aanstelden. Die kon zich immers ongestraft tot de hoogste autoriteiten wenden, terwijl de reglementen voorschreven dat militairen bij het indienen van klachten de hiërarchische weg moesten bewandelen. In tegenstelling tot de schepelingen kon een burger bovendien niet door de militaire autoriteiten ter verantwoording worden geroepen.¹²

Ook in een ander opzicht was het bestaan van militaire vakorganisaties onverenigbaar met de militaire gezagsverhoudingen. De kapitein der infanterie J.N. Bruijn schreef in 1911 een uitgebreid artikel over deze thematiek in *De Militaire Spectator*. Hij achtte het bestaan van militaire bonden in strijd met de hiërarchie. ‘Het doel van eene vakvereniging is behartigen der onderlinge belangen van de leden (...). Het waken voor die belangen is

bij militairen uit een oogpunt van tucht aan de meerderen opgedragen. Voor het belang van ieder en van het vaderland moet gewaakt worden, en niet voor het belang van ééne organisatie.¹³ Dat was tegelijk ook de reden dat zeeofficieren zich lange tijd niet hadden verenigd en betrekkelijk laat een eigen belangenvereniging in het leven hadden geroepen. Toen een zekere X.Y. in 1910 hiertoe een voorstel deed in het *Marineblad*, kreeg hij van verschillende collega-officieren de wind van voren. Een deel van de zeeofficieren keurde zijn initiatief beslist af. Hierbij zal zijn opmerking dat de officieren zich moesten spiegelen aan de andere marinebonden, die zijns inziens toch het nodige hadden weten te bereiken, geen goed hebben gedaan.¹⁴ Zo meende luitenant-ter-zee der eerste klasse Quant dat dergelijke bonden hooguit het mopperen hadden bevorderd. Leden zouden vooral gaan letten op hun rechten en hun plichten intussen verzaken. Dat zou met andere woorden de marine als *geheel* niet ten goede komen.¹⁵ Een andere officier, luitenant-ter-zee der eerste klasse H.J. Albarda, stelde dat verenigingen een wig dreven tussen meerderen en minderen, en dus voor verwijdering en onderling wantrouwen zorgden.¹⁶

Volgens critici getuigde het verenigingswezen van 'een geest van verzet tegen het gezag'. In het bijzonder de Matrozenbond gaf er blijk van 'een verplaatsing van het gezag van boven naar beneden' tot stand te willen brengen.¹⁷ Daarom achtte minister van Marine Wentholt het een gevaarlijke ontwikkeling dat militairen aan dezelfde kant stonden als het gedeelte van de bevolking dat openlijk het gezag wantrouwde, zo schreef hij in 1910. Met een verwijzing naar het *Reglement van krijgstucht* gaf hij aan dat 'eensgezindheid' het uitgangspunt van de marine diende te zijn. Alle 'partijenschappen' behoorden daarentegen vermeden te worden. Het was niet alleen onwenselijk, maar ook gevaarlijk als schepelingen zich gingen organiseren ter behartiging van hun eigen belangen. Verenigingen creëerden verdeeldheid aan boord en hadden er de afgelopen jaren voor gezorgd 'dat tusschen meerderen en minderen een scheidsmuur is opgetrokken'.¹⁸

Het is echter de vraag in hoeverre het bestaan van verenigingen aan deze spanningen ten grondslag lag. De Britse historicus Walton concludeerde in zijn studie naar de *Royal Navy* dat de familiale verhoudingen aan boord van de schepen in de tweede helft van de negentiende eeuw plaatsmaakten voor meer zakelijke verhoudingen (zie inleiding, p. 15).¹⁹ Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor binnen de Koninklijke Marine. De invoering van vaste contracten, de introductie van opleidingen en de verdergaande bureaucratisering aan boord zorgden ervoor dat de onderlinge verhoudingen zakelijker van aard werden. De oprichting van verenigingen maakte bovendien een einde aan de gedachte dat de commandant aan boord fungeerde als een vader voor zijn huisgezin, die de belangen van zijn onderschikten zoveel mogelijk diende te behartigen. Dat was althans de impliciete boodschap die in de militaire voorschriften verwoord stond.²⁰ En waar het ongepast was dat een kind zijn vader de les las, zo was het evenzeer ongepast wanneer een matroos zijn meerdere voorschreef hoe hij behoorde te handelen. Dit denken vertoonde overeenkomsten met de negentiende-eeuwse metafoor van de vorst als 'vader van de natie'.²¹ Omstreeks de eeuwwisseling was dit familiale denken bij de manschappen grotendeels op de achtergrond geraakt, te meer omdat in hun ogen de commandant zijn positie

als vader niet waarmaakte. In plaats daarvan deden zij als beroepsgroep een beroep op hun rechten, zoals vastgelegd in de voorschriften.

Er was ten slotte nog een derde reden waarom de autoriteiten de marinebonden in het algemeen en de Matrozenbond in het bijzonder argwanend bejegenden. 'Een van de denklijkste verschijnselen is wel dit, dat vele van die vereenigingen tot over de ooren in de politiek zitten en, zich plaatsende op het standpunt van den klasse-strijd, aansluiting zoeken bij de meer moderne vakvereenigingen, wier leiders in het algemeen de sociaal-democratische opvattingen huldigen', schreef jurist J.A. Eigeman in 1910.²² Dat de Matrozenbond – evenals de Bond van Korporaals en Mariniers – in socialistisch vaarwater verkeerde, was voor de meeste tijdgenoten een uitgemaakte zaak. Zij waren ervan overtuigd dat de SDAP indirect invloed uitoefende op de bond en dus de oorzaak was van de bestaande ontevredenheid.²³ Een aantal feiten lag voor het oprapen, die het gelijk van deze bezorgde lieden leken te bevestigen. Administrateur Verstegen stond bekend als een uitgesproken socialist, die de plaatselijke SDAP-afdeling in Den Helder bestierde. Van andere hoofdrolspelers binnen de bond, zoals Meijer en Michels, was eveneens bekend dat zij actief waren binnen de SDAP. En hoezeer Verstegen ook beweerde dat de Matrozenbond een neutraal standpunt innam, in *Het Anker* was bij tijden duidelijk merkbaar dat hij het socialistische gedachtegoed was toegedaan, bijvoorbeeld rondom de spoorwegstaking van 1903. Van menig officier kreeg Verstegen dan ook het verwijt een pion te zijn, die het scheepsvolk met loze beloften voor het socialisme probeerde te winnen.²⁴ Uiteindelijk ging het die partij helemaal niet om verbetering van de voeding, de kleding, de traktementen, de vooruitzichten of de behandeling ten behoeve van de schepelingen, zo beweerde een marineofficier, het was haar slechts te doen om de 'desorganisatie' van de marine. Een 'kern van mopperaars' maakte handig misbruik van de bestaande onvrede onder de schepelingen en liet niet na het 'zaad der ontevredenheid' onder hen uit te strooien.²⁵

Blijkbaar had de opkomst van de Matrozenbond deze en gene volledig verrast. Dat is althans af te leiden uit een bijdrage die een zeeofficier schreef voor het *Algemeen Handelsblad*. 'Wat slechts eenige jaren geleden door allen buiten de marine, ja zelfs door het overgrote deel der zeeofficieren ook maar in de verste verte niet vermoed werd, is plotseling aan het licht gekomen, nl. dat een groot gedeelte onzer mindere schepelingen adepten zijn der sociaal-democratische partij.'²⁶ Het is opvallend dat weinig officieren zichzelf de vraag stelden hoe het zover had kunnen komen. In plaats daarvan hielden zij zich meer bezig met de vermeende gevolgen van de socialistische beïnvloeding. Volgens een zekere C. fungeerde de Matrozenbond als een 'propagandaclub der S.D.A.P.', die een slechte invloed uitoefende 'op het moreel, op de militaire karaktereigenschappen en op de Staatsburgerlijke deugden van den schepeling'.²⁷ Het was duidelijk dat de officieren zich ernstige zorgen maakten. De SDAP was weliswaar een gematigder partij dan de SDB, maar ook zij predikte de revolutie. Bovendien vonden zij het verdacht dat een partij die het 'geen geld en geen man voor leger en vloot' tot haar devies had gemaakt, het in de Tweede Kamer consequent opnam voor de belangen van de marinematrozen. Een reeks pijnlijke

vragen borrelden op. Was het marinepersoneel eigenlijk nog wel inzetbaar? Dreigde de vloot niet te verworden tot een 'onbetrouwbaar machtsmiddel'? Op welke wijze kon de regering een einde maken aan deze 'matrozenroof der socialisten'? Uit alles bleek dat de betrouwbaarheid van de vloot in het geding was, maar hoe konden de autoriteiten dit vertrouwen op hun beurt herstellen? Door toe te geven aan de eisen van de schepelingen of juist door hen krachtig te bestrijden? Het werd uiteindelijk het laatste. De overtuiging was dat alleen met een harde hand het vertrouwen kon worden teruggewonnen.²⁸

Het verenigingsrecht voor militairen ter discussie gesteld

Kort na de oprichting in 1897 had de Matrozenbond rechtspersoonlijkheid verkregen, de statuten waren bij Koninklijk Besluit (KB) officieel goedgekeurd. Volgens deze statuten wilde de bond 'langs wettigen weg' en 'met gepaste middelen' de belangen van de beroepsgroep van marinematrozen behartigen, onder meer door zich te wenden tot de 'bevoegde macht' en door 'het plaatsen van stukken in dag- en weekbladen'.²⁹ Het is waarschijnlijk dat het bestaan van de Matrozenbond een groot deel van de officieren is ontgaan en anders hebben zij er de eerste jaren geen of nauwelijks aandacht aan besteed. De behoedzame wijze waarop de Matrozenbond aanvankelijk acteerde zal daar zeker aan hebben bijgedragen. Hoewel die opstelling na de verschijning van *Het Anker* in 1901 veranderde, bestond er op het Departement van Marine van meet af aan bezwaar tegen het bestaan van militaire belangenverenigingen. Het liefst wilden de marineautoriteiten dergelijke verenigingen verbieden of aan strikte banden leggen. De Nederlandse wetgeving was op dit punt echter duidelijk. De Grondwet van 1848 bepaalde dat burgers het recht hadden zich te verenigen en te vergaderen, een middel waarvan in de tweede helft van de negentiende eeuw op grote schaal gebruik werd gemaakt.³⁰ In 1855 kwam de Wet op vereniging en vergadering tot stand die dit recht nader uitwerkte. Het stond eenieder vrij een vereniging in het leven te roepen, op voorwaarde dat de doelstelling niet in strijd was met de openbare orde. Dergelijke verenigingen waren verboden en lidmaatschap ervan was strafbaar. Doorgaans werd erkenning alleen geweigerd als de betreffende vereniging handelde in strijd met het algemeen belang.³¹ In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Kieswet van 1896 bevatte de Wet op vereniging en vergadering geen bepalingen die specifiek van toepassing waren op militairen – tot spijt van veel zeeofficieren, zoals zal blijken.

Hoewel er formeel geen overheidstoestemming voor nodig was om als vereniging te kunnen opereren, was het in de tweede helft van de negentiende eeuw gebruikelijk dat verenigingen officieel erkenning aanvroegen. De procedure was heel eenvoudig. Het bestuur diende een verzoekschrift op te stellen dat gericht was aan de koning(in), met hieraan toegevoegd de statuten en een uittreksel uit de notulen. Bij binnenkomst werden deze stukken doorgestuurd naar en afgehandeld door de minister van Justitie. Wanneer de betreffende vereniging aan de gestelde vereisten voldeed, stelde deze minister een KB op, dat bekrachtigd werd door het staatshoofd, waarna de statuten in de *Staatscourant* werden gepubliceerd. De vraag kan worden opgeworpen waarom verenigingen zoveel

waarde hechtten aan de koninklijke goedkeuring. Historica M. van Tielhof wees op twee verschillende redenen. Allereerst was erkenning als rechtspersoon nodig om financiële transacties af te handelen en – zoals in het geval van arbeidersverenigingen – om collectieve arbeidsovereenkomsten af te sluiten. In de tweede plaats speelden status en prestige eveneens een rol. Het ontvangen van koninklijke goedkeuring werd nogal eens beschouwd als een officieel bewijs dat een vereniging zich aan de wettelijk vastgestelde kaders hield en gold dus feitelijk als een legitimatie van haar handelen.³² Om die reden pronkten nogal wat verenigingen op hun briefpapier met de toevoeging ‘goedgekeurd bij Koninklijk Besluit’ onder de officiële verenigingsnaam, gevolgd door de datum van dit besluit. De Matrozenbond vormde op deze regel geen uitzondering.³³

De nota van Röell

Op het Departement van Marine bestond weinig begrip voor het feit dat de marinebonden officieel waren erkend. Als het aan de opeenvolgende ministers van Marine had gelegen, was dat niet zeker niet gebeurd. Toen de Bond van Korporaals en Mariniers ‘Willem Joseph baron van Ghent’ in het voorjaar van 1900 de erkenning als rechtspersoon had ontvangen,³⁴ tekende Röell tegenover zijn collega-ministers bezwaar aan. Hij wilde in de ministerraad de vraag te bespreken in hoeverre het wenselijk was dat de ministers van Marine en Oorlog voortaan betrokken zouden worden bij het verlenen van koninklijke goedkeuring aan militaire verenigingen.³⁵ Dat de statuten van de Bond van Korporaals en Mariniers de directe aanleiding vormden voor zijn schrijven, mocht duidelijk zijn, maar de inhoud van zijn epistel raakte evenzeer het bestaan van de andere marinebonden. In een zorgvuldig opgestelde nota, bestaande uit tien handgeschreven velletjes, zette Röell zijn bezwaren uiteen. De kern van zijn betoog was betrekkelijk eenvoudig. Volgens artikel 7 van de Wet op vereniging en vergadering hoefde de regering geen rechtspersoonlijkheid te verlenen aan verenigingen waarvan de statuten in strijd waren met het algemeen belang. Welnu, zo luidde de redenering van Röell, omdat militaire vakbonden een potentieel gevaar vormden voor de discipline en krijgstucht, was het ‘algemeen (militair) belang’ in het geding en derhalve bestond er een wettelijke grond de bonden niet als rechtspersoon te erkennen.³⁶

Het standpunt van de minister was helder, maar in welk opzicht leidde erkenning volgens hem precies tot verslapping van de krijgstucht? Een overtuigend antwoord op die vraag diende natuurlijk als een rechtvaardiging om meer betrokkenheid te verkrijgen bij het verlenen van rechtspersoonlijkheid aan militaire verenigingen. De bewindsman deed zijn uiterste best zijn collega-ministers duidelijk te maken op welke wijze dergelijke bonden de krijgstucht ondermijnden. Het is merkwaardig dat hij – voor zover is na te gaan – geen steun zocht bij de bewindslieden van Oorlog en Koloniën. Röell verwees allereerst naar het vierledige doel zoals deze in de statuten van de Bond van Korporaals en Mariniers verwoord stonden. Het was evident dat de statuten van de Matrozenbond als inspiratiebron hadden gefungeerd, want de bewoordingen kwamen nagenoeg overeen.³⁷ Het streven naar lotsverbetering wilde Röell nog wel positief duiden. Hij beschouwde

het als 'eene loffelijke poging (...) om alles in het werk te stellen ten einde door onderlinge hulp en steun kameraadschappelijke geest aan te kweeken en elkander zooveel mogelijk vooruit te helpen, waar de macht van den Staat te kort schiet'.³⁸ Dat militairen gebruikmaakten van het recht om te vergaderen, dat zij verzoeken indienden bij hun meerderen en dat zij artikelen in kranten publiceerden, keurde hij echter beslist af als strijdig met de krijgstucht.

Röell vreesde dat bonden waarvan militairen en burgers, alsook verschillende categorieën militairen lid konden worden, een belemmering vormden voor het handhaven van de tucht. Zijn punt illustreerde hij met een nogal theoretisch aandoend probleem, zo moest hij ook zelf toegeven. Stel, zo hield hij zijn collegaministers voor, dat een korporaal leiding gaf aan een tiental mariniers, die evenals hijzelf lid waren van de genoemde bond. De tien mariniers negeerden echter zijn bevel, waarop de korporaal zich verplicht zag hen op rapport te stellen. Uit wraak besloten de tien ondergeschikten daarop de korporaal uit de bond te jagen, en dat nog wel met de statuten in de hand. Die bepaalden immers dat bij steun van tien leden één ander lid kon worden voorgedragen voor roeyment. Minderen konden op deze wijze heel eenvoudig de hiërarchie doorbreken en hiermee de krijgstucht ondermijnen, was de impliciete boodschap.³⁹ Ook om andere redenen viel te vrezen dat de militaire discipline in gevaar was. In zijn nota somde Röell enkele gedragingen van de vijf bestuursleden van de Bond van Korporaals en Mariniers op, waarover hij via verschillende commandanten inlichtingen had ontvangen. Die beoordelingen beoefden naar zijn overtuiging weinig goeds. De voorzitter had omgang met de socialistisch-gezinde predikant A. de Koe⁴⁰ 'wat waarschijnlijk invloed heeft op zijne militaire begrippen', de secretaris leefde samen met een 'publieke vrouw', de penningmeester was al vele malen gestraft vanwege insubordinatie en had bovendien 'sociaal-democratische neigingen', terwijl de twee commissarissen evenmin onberispelijk gedrag vertoonden. Daarin lag volgens Röell een groot gevaar:

'De meeste kunnen zijn dus min of meer sociale drenkelingen en er bestaat groote kans dat zij het middel "oprichten van een Bond" te baat genomen hebben om de aspiratie's te bevredigen die de militaire dienst voor hen niet vervuld heeft, omdat zij daarvoor door hun gedrag en karaktereigenschappen niet in aanmerking kwamen.'⁴¹

Militaire belangenverenigingen waren in de ogen van de minister kortom een uitlaatklep voor schepelingen die niet wilden deugen.

De nota heeft vermoedelijk nooit deel uitgemaakt van de beraadslagingen in de ministerraad. Er bestaat althans geen aantoonbaar historisch bewijs voor.⁴² Voordat de zienswijze van Röell goed en wel besproken kon worden, bereikte hem een tweetal schriftelijke reacties die hem in ondubbelzinnige bewoordingen duidelijk maakten dat het weigeren van koninklijke goedkeuring aan militaire bonden een oneigenlijk middel was om deze te bestrijden. Minister P.W.A. Cort van der Linden liet weten niet aan de beraadslagingen te willen deelnemen, hij achtte de bewindsman van Justitie – en dat was hijzelf! –

‘uitsluitend competent’ een verantwoorde afweging te maken.⁴³ Eerder had hij Röell al voorgehouden dat het verlenen van koninklijke goedkeuring hooguit betekende dat een vereniging als rechtspersoon burgerrechtelijke handelingen mocht verrichten en dat men daaraan niet de conclusie mocht verbinden dat een dergelijke vereniging de sympathie van de regering genoot. Bovendien beschikte de minister van Marine over andere middelen om op te treden wanneer hij ervan overtuigd was dat lidmaatschap van een militaire vereniging in strijd was met de krijgstucht.⁴⁴ W.H. de Beaufort, de minister van Buitenlandse Zaken, wees Röell daar eveneens op. Ook hij wilde geen rechtspersoonlijkheid aan militaire bonden weigeren. De bewindsman van Marine hechtte naar zijn mening een verkeerde betekenis aan de koninklijke goedkeuring. Een niet-officieel erkende vereniging behield zijn bestaansrecht, ook als hij niet als rechtspersoon mocht optreden, zo lichtte hij nader toe. De minister van Marine moest dus naar andere instrumenten zoeken. ‘Ik zie niet in waarom in het belang der discipline niet zoude kunnen worden verboden aan militairen om lid te worden van een vereeniging als deze.’⁴⁵

Vanaf het moment dat de Matrozenbond in toenemende mate de publieke opinie ging bespelen, meenden de autoriteiten de Matrozenbond formeel te moeten bestrijden. In het najaar van 1901 drong de Tweede Kamer er bij minister Kruys op aan maatregelen te nemen tegen zowel de Matrozenbond als de Bond van Korporaals en Mariniers. Deze erkende vervolgens publiekelijk dat het zeer tegen de zin van de inmiddels afgetreden Röell was geweest dat de Matrozenbond indertijd rechtspersoonlijkheid had ontvangen. Als militaire autoriteit beschikte hij weliswaar over de bevoegdheid lidmaatschap voor militairen te verbieden, maar persoonlijk achtte hij dat een onverstandige handelwijze. De bonden zouden immers in het geheim kunnen opereren, wat evenzeer een reëel gevaar voor de militaire tucht betekende. Liever trad hij op tegen het hoofdbestuur wanneer de krijgstucht zichtbaar werd overtreden. Daarbij wenste hij zich te bedienen van een principe dat bij de bonden zeer geliefd was: solidariteit. Het gehele hoofdbestuur of anders individuele leden zouden verantwoordelijk worden gehouden als zij op de een of andere wijze aan medewerking hadden verleend aan het overtreden van de wet.⁴⁶ Tijdens de algemene beraadslagingen wees de conservatieve liberaal H.A. van Karnebeek de minister op een manier om de ‘uitspattingen en misbruiken’ van deze vereniging tegen te gaan. Het tiende artikel van de Wet op vereniging en vergadering bevatte in zijn optiek een bepaling die het Openbaar Ministerie (OM) de mogelijkheid gaf een vereniging haar rechtspersoonlijkheid te ontnemen wanneer zij in strijd handelde met haar eigen statuten.⁴⁷ En daar bestond naar zijn mening alle reden toe. In tegenstelling tot wat in de statuten geschreven stond, was het immers de vraag of het optreden van de bond als *wettig* en *gepast* mocht worden geduid.

De rechtspersoonlijkheid ontnomen

In het voorjaar van 1903 werd dit ‘repressiemiddel’ met een beroep op artikel 10 daadwerkelijk ingezet. De officier van justitie vorderde dat de Matrozenbond van zijn rechtspersoonlijkheid vervallen moest worden verklaard. Meijer beweerde in zijn memoires dat dit geschiedde op last van de minister van Marine, hoe onwaarschijnlijk dat in eerste

instantie ook lijkt.⁴⁸ Hoewel de betreffende brieven niet zijn te traceren, is uit de indices in ieder geval wel af te leiden dat de bewindslieden van Marine en die van Justitie herhaaldelijk over de vervallenverklaring van de rechtspersoonlijkheid van de Matrozenbond en de voortgang van het rechtsproces hebben gecorrespondeerd.⁴⁹ Hoe het ook zij, de rechtbank te Alkmaar verklaarde de officier van justitie op 25 april 1903 echter niet ontvankelijk. De vordering had niet met gebruik van een verzoekschrift mogen plaatsvinden, de zaak moest door middel van een dagvaarding voor de burgerlijke rechter worden gebracht. Deze uitspraak werd door zowel het Gerechtshof als de Hoge Raad bekrachtigd.⁵⁰ Dat het OM besloten had tot het ontnemen van de rechtspersoonlijkheid was een unicum in de Nederlandse rechtsgeschiedenis. Nooit eerder was de vervallenverklaring van de rechtspersoonlijkheid als juridisch instrument gehanteerd tegenover politieke partijen of verenigingen.⁵¹ Wel had de regering in 1886 tevergeefs gepoogd de Wet op vereniging en vergadering aan te scherpen om de overheid extra bevoegdheden te geven ter bestrijding van verenigingen zoals de SDB.⁵² Omdat de vordering een reeds bestaande vereniging betrof, oordeelde de Hoge Raad dat het hier feitelijk ging om een strafzaak. Derhalve diende de kwestie volgens een strafrechtelijke procedure voor de burgerlijke rechter te worden afgehandeld. De bestuursleden van de Matrozenbond moesten zich in het openbaar tegenover de beschuldigingen kunnen verdedigen. Alleen langs die weg kon de rechtspersoonlijkheid vervallen worden verklaard.⁵³ Deze uitspraak bracht de nodige commotie teweeg onder rechtsgeleerden en leidde tot een felle pennenstrijd in verschillende juridische vakbladen.⁵⁴

In februari 1904 volgde zodoende een tweede vordering, nu in de vorm van een dagvaarding. Het OM voerde maar liefst zeven artikelen uit *Het Anker* aan, die als bewijs moesten dienen dat het optreden van de Matrozenbond inderdaad 'onwettig' en 'ongepast' was geweest.⁵⁵ De artikelen dateerden voornamelijk uit de tweede helft van 1902. In de aanklacht viel te lezen dat de genoemde bijdragen de strekking hadden 'het militaire gezag en de krijgstucht te ondermijnen door het publiceeren van stukken, waarin tegen de superieuren der Marinematrozen op meer en minder smalende wijze wordt opgetreden'.⁵⁶ Al op 10 maart verklaarde de rechtbank de Matrozenbond vervallen van zijn rechtspersoonlijkheid. Als belangrijkste bewijs had ongetwijfeld het beruchte hoofdartikel in *Het Anker* van 31 januari 1903 gediend, waarin redacteur Verstegen zijn steun voor de stakende havenarbeiders uitsprak en impliciet tot dienstweigering van het lagere marinepersoneel had aangezet.⁵⁷ Nadat de bond tweemaal in hoger beroep was gegaan, bepaalde de Hoge Raad op 28 oktober 1904 definitief dat de Matrozenbond zijn rechtspersoonlijkheid kwijtraakte. Een curator diende beslag te leggen op alle bezittingen van de bond om deze vervolgens te verkopen. Het geval wilde echter dat de Matrozenbond geen enkele bezitting meer had op het moment dat het eindvonnis ten uitvoering werd gebracht. In de tussenliggende tijd was men zo slim geweest via tussenkomst van een notaris alle bezittingen veilig te stellen. Zo was het bondsgebouw in Den Helder bijvoorbeeld ondergebracht in een Naamloze Vennootschap. Er viel met andere woorden niets meer te halen.⁵⁸ Wanneer de rechtsgang van 1903 en 1904 met elkaar worden vergeleken,

zijn er opmerkelijke verschillen zichtbaar. Allereerst wilde de Alkmaarse rechtbank tijdens de tweede vordering – in tegenstelling tot het eerdere oordeel van de Hoge Raad in 1903 – de vervallenverklaring niet opvatten als een strafrechtelijke vordering maar als een administratieve sanctie. De Hoge Raad ging daar later niet in mee, in het arrest werd gesproken van een ‘niet-gewone strafzaak’. Daarnaast wees de Raad om diezelfde reden de door het OM uitgebrachte dagvaarding aan het adres van enkele individuele bestuursleden van de hand als ‘onnoodig en overbodig’. Zij werden dan ook niet vervolgd.⁵⁹

Rechtsgeleerden reageerden kritisch op de uitspraak van de Hoge Raad. Volgens de nog jonge jurist en strafrechtgeleerde J.A. van Hamel was de rechter zijn bevoegdheden te buiten gegaan en had deze niet tot een vervallenverklaring mogen overgaan. De Matrozenbond, zo stelde hij, was gestraft ‘buiten wetsbepalingen om, hetgeen slechts bewijst, dat een rechter nog steeds meer kan uitvoeren, dan een wet hem beperken’.⁶⁰ Het *Weekblad voor het Recht* sprak van ‘eene zonderlinge procedure’. ‘Men heeft het kunststuk geleverd een al dan niet strafrechtelijk strafgeding te voeren tegen een rechtspersoon en dus de bepalingen van ons strafproces toepast op een geval, waarvoor zij niet geschreven zijn.’⁶¹ Het rechtsproces droeg een politiek karakter en om die reden was het de aandacht van de krantenlezers meer dan waard, schreef *De Maasbode* voorafgaand aan de rechtszaak. De krant merkte op dat de Matrozenbond de rechtspersoonlijkheid had ontvangen van een liberaal kabinet. Daarom was het opvallend dat de huidige minister van Marine zijn ambtsgeenoot van Justitie er blijkbaar van had weten te overtuigen dat een proces noodzakelijk was om de ondermijning van de krijgstucht tegen te gaan. ‘Te hopen is het in ieder geval, dat er op eenigerlei wijze een einde komt aan het hitsen en stoken, waardoor de geest onder onze janmaats totaal wordt bedorven, en onze vloot tot een onbetrouwbaar machtsmiddel dreigt te worden gemaakt.’ Aan deze ‘revolutiegeest’ moest zo snel mogelijk een einde komen.⁶²

Op de achtergrond speelde Ellis als bewindsman op het Departement van Marine wel degelijk een rol. Nog voordat de rechtbank te Alkmaar goed en wel een uitspraak had gedaan omtrent de vervallenverklaring, liet hij zijn ambtsgeenoot van Justitie J.A. Loeff weten dat hij van mening was dat het recht op vereniging eigenlijk niet van toepassing zou moeten zijn op militairen. Althans, hij kon zich niet voorstellen dat de wetgever in 1855 ruimte had willen scheppen voor militaire verenigingen. Dergelijke belangenverenigingen waren overbodig omdat superieuren en autoriteiten wettelijk verplicht waren het goede te doen voor de manschappen. Bovendien, zo schreef hij, was het bekend dat enkele van die verenigingen ‘geheel onder invloed en leiding staan van en vermoedelijk ook geldelijk gesteund worden door de sociaal-democratische partij’. Het was niet minder dan staatsbelang om die invloed te neutraliseren en daarom achtte hij een verbod – rechtszaak of niet – de enige remedie.⁶³ Loeff was niet onder de indruk van dit betoog, evenmin wilde hij de bestaande wetgeving aanpassen. Wel toonde hij zich bereid de vervallenverklaring als repressiemiddel vaker in te zetten als dat nodig was. De zaak jegens de Matrozenbond gold in ieder geval als een voorbeeld, waar een preventieve werking van uitging, schreef hij aan Ellis:

‘Immers, gelijk aan de Koninklijke goedkeuring der statuten algemeen eene beteekenis wordt toegekend, zich verre uitstrekkende buiten hare ware bedoeling, zoo moet ook de vervallenverklaring van de hoedanigheid van rechtspersoon bij rechterlijk vonnis een indruk maken, ongeëvenredigd aan het feit, dat het vonnis slechts den bedoeling heeft de bevoegdheid te ontnemen tot het verrichten van burgerrechtelijke handelingen.’⁶⁴

Loeff geloofde dat de rechterlijke uitspraak vergelijkbare verenigingen ertoe zou dwingen gematigder op te treden. Dat was tegelijk het maximale wat hij voor zijn ambtsgeenoot van Marine wilde, maar ook kon doen. De bewindsman van Marine beschikte over een militair instrumentarium om de ‘geest- en discipline doodenden invloed dezer vereeniging’ te weerstaan en daarom waren justitiële maatregelen ongewenst.⁶⁵ Daarmee moest Ellis het doen.

Een nieuwe poging tot erkenning

Ondanks de vervallenverklaring bleef de Matrozenbond gewoon bestaan, de vereniging was immers niet wettelijk verboden – tot grote spijt van Tweede Kamerlid Van Karnebeek.⁶⁶ Sterker nog, in september 1905 zei de voorman van het nieuw aangetreden minderheidskabinet, de liberaal Th.H. de Meester, uitdrukkelijk dat de regering vakorganisaties een goed hart toedroeg en in deze een kracht ten goede zag, omdat zij sociale verbeteringen tot stand konden brengen. De regering was dan ook niet van plan het verenigingsleven voor militairen aan banden te leggen, zolang de verenigingen maar acteerden binnen de grenzen van de krijgstucht.⁶⁷ Volgens Cohen Stuart, de opvolger van Ellis, was de tijd aangebroken openlijk te erkennen ‘dat in alle rangen en standen der hedendaagsche maatschappij het vereenigingsleven allengs grootere beteekenis aanneemt en dat het veel beter is daarmede rekening te houden dan pogingen aan te wenden om het tegen te gaan en te onderdrukken voor zooveel ambtenaren en militairen aangaat’.⁶⁸ Sinds zijn aantreden was het klimaat aanzienlijk minder radicaal dan ten tijde van Ellis. Niet langer werden de bestuursleden vervolgd. Het verleden bleef de bond evenwel achtervolgen. Kort nadat de Matrozenbond en Mariniersbond in 1908 gefuseerd waren tot de Bond voor Minder Marine-Personeel, trachtte het hoofdbestuur alsnog koninklijke goedkeuring te verkrijgen. Daartoe had het de statuten naar het staatshoofd gezonden.⁶⁹ Juist het verleden leidde tot een uitgebreide briefwisseling tussen de ministers van Marine en Justitie over de vraag of de fusiebond als rechtspersoon moest worden erkend.

Kennelijk had de minister van Justitie zijn ambtsgeenoot thans wel om zijn zienswijze gevraagd. Wentholt, sinds augustus 1907 minister van Marine, zette zijn gedachten over het bestaan van militaire verenigingen uitvoerig uiteen. Een verbod achtte hij ‘praktisch onuitvoerbaar’. Niet alleen hadden militaire belangenverenigingen inmiddels burgerrecht ontvangen, het zou eveneens als een ‘reactionaire maatregel’ worden opgevat. Persoonlijk wilde hij de lijn die De Meester in 1905 had ingezet, doorzetten. Evenwel was hij er geen voorstander van de nieuwe fusiebond rechtspersoonlijkheid te verschaffen. Met

maar liefst zeven argumenten trachtte hij zijn zienswijze duidelijk te maken. Allereerst was hij van mening dat de Bond voor Minder Marine-Personeel in wezen dezelfde vereniging was als de vroegere Matrozenbond. Hoewel de naam verschilde, kwamen de statuten grotendeels overeen; derhalve was het aannemelijk dat de leidslieden hun tactiek onverkort zouden handhaven. In de tweede plaats gaven de bijdragen in *Het Anker* nog altijd blijk van insubordinatie en een 'anti-militaire geest'. De bond had formeel weliswaar afstand genomen van het blad, maar informeel bleven er banden bestaan – waarover meer in de volgende paragraaf. In de vierde plaats had de Matrozenbond zich in het verleden aangesloten bij verenigingen 'wier grondstellingen berusten op het aankweken van klassestrijd en veroveren van gezag', wat in strijd moest worden geacht met de door militairen afgelegde beloften. Daarmee handelde de bond in strijd met de reglementen. Eveneens was het onbestaanbaar dat schepelingen die vanwege anti-militaire eigenschappen uit dienst waren ontslagen morele en financiële steun ontvingen. In de zesde en zevende plaats was het tekenend dat de functies van administrateur en hoofdredacteur nog steeds door respectievelijk Michels en Verstegen werden bekleed. Slechts één slotsom restte: de Bond voor Minder Marine-Personeel was 'noch noodig, noch nuttig en niet overeenkomstig de Wet'. De minister zou erkenning op grond van artikel 7 van de *Wet van vereniging en vergadering* moeten afwijzen met het oog op het 'algemeen belang'.⁷⁰

De minister van Justitie ging grotendeels mee met het betoog van Wentholt. Ook hij wilde ondanks het verzoek van het hoofdbestuur geen rechtspersoonlijkheid verlenen. Hij vatte de te berde gebrachte argumenten samen in één volzin: omdat de bond handelingen verrichtte waardoor de krijgstucht werd ondermijnd en het gezag van onderaf werd aangetast, alsook dat die handelingen als middelen werden aanvaard om lotsverbetering te verwezenlijken, moest het verzoek worden afgewezen.⁷¹ In een nader schrijven, nu gericht aan de hoogste ambtenaar op het Departement van Marine, wilde Wentholt nogmaals de schadelijke invloed van de vroegere Matrozenbond onderstrepen. De bond was een wolf in schaapskleren:

'De vereeniging doet zich dan ook in hare statuten anders voor dan zij in werkelijkheid is. Haren [sic] statuten lezende zou men den indruk krijgen van eene ordelievende vakorganisatie, doch in werkelijkheid is hier sprake van eene vereeniging wier kennelijk doel bestaat in het ondermijnen van het gezag en in het bijzonder van het militair gezag, waartoe als middel gebezigd worden[:] verdachtmakingen en afbrekende critiek, welke m.i. zeer naderen de grenzen van strafbare feiten (smaad).'⁷²

Toch wilde de minister niet zover gaan dat hij het verzoek weigerde op gronden die hij ontleende aan het algemeen belang. Het eindoordeel luidde dat het verzoek was afgewezen omdat de Bond voor Minder Marine-Personeel 'mede krachtens' de eerder veroordeelde Matrozenbond was opgericht.⁷³ Het duurde uiteindelijk tot 1919 voordat de vereniging alsnog als rechtspersoon zou worden erkend. In de statuten was de zinsnede toegevoegd dat de bond zich uitdrukkelijk onderwierp aan de krijgstucht.⁷⁴ Alle juridische strijd ten

spijt wist de bond te overleven, totdat zij in 1934 na de mouterij op *De Zeven Provinciën* geheel werd verboden.⁷⁵

Het Ellis-tijdperk

Op 16 maart 1903 werd schout-bij-nacht Ellis benoemd tot minister van Marine. Hij was de opvolger van Kruys, die in december 1902 na een lang ziekbed was overleden. Nadien moest Kuyper op zoek naar een opvolger die van aanpakken wist. Voor Kuyper bleek vlagofficier Ellis de juiste man op de juiste plaats, al lag zijn benoeming niet direct voor de hand. In de Nederlandse politiek was de nieuwe bewindsman een opvallende verschijning. Allereerst was Ellis een *moksiwatra*, een gemengd-bloedige, de zoon van een Surinaamse slavin en een welgestelde ambtenaar, die zich in de jaren zestig van de negentiende eeuw vanuit Suriname in Amsterdam hadden gevestigd.⁷⁶ Daarnaast had Ellis voor zover bekend geen kerkelijke achtergrond. Dat was toch wel opmerkelijk, want hij trad toe tot een rechts coalitiekabinet waarin antirevolutionaire en rooms-katholieke bewindslieden eendrachtig samenwerkten. Met name in socialistische kringen leidde deze benoeming tot spot. Blijkens een prent van politiek tekenaar Albert Hahn was de minister door Kuyper vakkundig 'aan den stengel des geloofs' vastgemaakt.⁷⁷ Aan de andere kant was het in die tijd heel gebruikelijk dat voor de portefeuilles van Oorlog en Marine een vlagofficier werd benoemd; doorgaans waren deze bewindslieden niet aan een politieke partij verbonden. Hoe dan ook, binnen het rechtse coalitiekabinet bleef Ellis een vreemde in de bijt.

Toch was het niet zonder betekenis dat Kuyper juist deze openhartige zeeman tot minister had benoemd. Toen Ellis op 16 maart 1903 zijn ambt aanvaardde, had hij al een forse staat van dienst binnen de marine.⁷⁸ Met name in zijn vorige functie als directeur-commandant der Marine te Willemsoord was hij in aanraking gekomen met de Matrozenbond. Op veel begrip hadden de voor lotsverbetering strijdende matrozen bij hem niet hoeven te rekenen. Zo werd het lezen van *Het Anker* door hem al snel verboden, terwijl hij de hoofdbestuursleden persoonlijk aansprakelijk stelde voor de inhoud van dit blad. Ellis liet zich kennen als een ware 'socialistenvreter'.⁷⁹ De nieuw aangetreden minister was de man die naar de woorden van *Algemeen Handelsblad* 'orde en tucht en het gezag onder het marine-personeel streng wenscht te handhaven en die met kracht de pogingen de manschappen bij de socialistische beweging te betrekken tegengaat, zooals in de veel bewogen jongste weken is gebleken'.⁸⁰ Daaruit mag worden afgeleid dat tijdgenoten een verband veronderstelden tussen het eerdere optreden van Ellis en zijn benoeming tot minister. Tijdens zijn eerste parlementaire bijdrage presenteerde hij zich bovendien als de 'sterke man', die bereid was de 'concurrentie' met de Matrozenbond aan te gaan. Op de vraag hoe hij tegenover de Matrozenbond stond, zou hij gezegd hebben: 'Laat de Marinematrozenbond maar aan mij over'.⁸¹ Militaire verenigingen waren in zijn optiek 'noodig noch nuttig, dus ongewenscht'. Wanneer zij niet meewerkten aan het in stand houden van de militaire tucht, zou hij alles in het werk zetten diens invloed te fnuiken.⁸² De leden

en leidslieden waren gewaarschuwd. Spoedig zouden zij aan den lijve ondervinden dat de minister bereid bleek de daad bij het woord te voegen. Om dit te begrijpen moeten we eerst nog even terug naar januari 1903.

De spoorwegstaking van 1903

De spreekwoordelijke druppel voor een hard optreden was vermoedelijk het gebeuren rond de spoorwegstaking van 1903. Na een periode van betrekkelijke rust werd het rechtse kabinet onder leiding van Kuyper plotseling in de frontlinie gedwongen en wel tegenover de sociaaldemocratische oppositie, die na een succesvol verlopen staking in januari een tweede, algemene werkstaking op poten wilde zetten. Nu waren werkstakingen bepaald geen nieuw verschijnsel. Nieuw was wel dat bepaalde groeperingen stakingen niet zozeer wilden inzetten voor het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden, maar als politiek drukmiddel.⁸³ In dat krachtenveld liet ook de Matrozenbond van zich horen. Terwijl het Amsterdamse spoorwegpersoneel zich in de laatste week van januari solidair verklaarde met de stakende haven- en transportarbeiders, schreef Verstegen een buitengewoon prikkelende bijdrage in *Het Anker*. De regering hoefde te midden van alle onrust niet te rekenen op de steun van leger en vloot, betoogde hij. Militairen voelden zich één met de arbeiders en waren derhalve niet bereid hun stakende klassegenoten met geweld te bestrijden. Ook zogeheten 'onderkruipers' zouden het zonder hulp moeten stellen.⁸⁴ Enkele dagen later besloot de Amsterdamse afdeling van de Matrozenbond door middel van een motie 'zich solidair te verklaren met de arbeiders en daarmee bij een eventueel geweldadig optreden terdege rekening te houden'.⁸⁵ Initiator van deze actie bleek niemand minder dan de latere administrateur Andries Michels te zijn. 'Het omzweefde ons steeds als een zwart spook, de gedachte aan een eventueel optreden tegen onze stakende medearbeiders', memoreerde hij enkele jaren later.⁸⁶

De zaak raakte verder op scherp toen de naam van de Matrozenbond vermeld stond op het manifest van het Comité van Verweer, dat medio februari in het leven was geroepen en voorbereidingen trof voor een algemene werkstaking.⁸⁷ Dat de naam van de Matrozenbond op het biljet prijkte, berustte echter op een misverstand, zo bleek later. De gang van zaken was als volgt. Administrateur-redacteur Verstegen en matroos A. Lassing hadden inderdaad de oprichtingsvergadering bijgewoond. De voorlopige leiding van het comité beschouwde hen als afgevaardigden van de Matrozenbond en vatte hun aanwezigheid op als instemming met de doeleinden van het comité. Zij voegde de bond derhalve toe aan de deelnemende organisaties. Vermoedelijk handelden beide heren op eigen initiatief, maar het leed was intussen al geschied. De leden van het hoofdbestuur werden namelijk ter verantwoording geroepen bij de commandant te Willemsoord, te weten schout-bij-nacht Ellis, terwijl de betrokken bestuursleden uit Amsterdam werden gestraft of overgeplaatst.⁸⁸ Toen er in maart 1903 ten slotte ongeregelde heden uitbraken op de *Sommelsdijk*, waarbij een groep matrozen dienst weigerde en de socialistenmars aanhief, reageerden ook personen die aanvankelijk positief hadden gereageerd op het bestaan van de Matrozenbond afwijzend. In hun optiek stond het marinepersoneel beslist onder sociaaldemo-

cratische invloed, het moest als onbetrouwbaar worden afgedaan.⁸⁹ Niet langer konden zij ontkennen dat er een zekere mate van bondgenootschappelijkheid bestond tussen de Matrozenbond en de socialistische arbeidersbeweging, hoezeer de bond ook bij monde van Verstegen en Meijer betrokkenheid bij de ongeregelde heden bleef ontkennen.⁹⁰

Het blijft natuurlijk gissen of het marinepersoneel daadwerkelijk gehoor zou hebben gegeven aan de motie van de Amsterdamse afdeling. Volgens matroos Van Driel heerste er in het voorjaar van 1903 een opgewonden sfeer binnen de Matrozenbond. 'Alles werd van één zijde gezien en belicht, de nuchtere waarheid was ver zoek.'⁹¹ Jaren later moest Michels erkennen dat de motie door een relatief kleine groep was aangenomen en derhalve weinig zeggingskracht had.⁹² Binnen de eigen gelederen bestond in ieder geval forse kritiek. Meijer sprak van een 'onbezonnen motie' en een 'taktische fout' die Michels in 'jeugdige overmoed' begaan had. Hij kon maar weinig waardering voor diens handelwijze opbrengen.⁹³ De gebeurtenissen uit 1903 maakten buiten de marine echter diepe indruk. De dagbladpers stelde voor het eerst openlijk vast dat de Matrozenbond onder invloed stond van de SDAP. Bijna tien jaar later riep minister Colijn dit voorval nog eens in herinnering van de Tweede Kamer ter bewijsovervoering dat de zeemacht sinds 1903 'een onbetrouwbaar instrument' was geworden.⁹⁴ De angst voor het socialisme op de vloot was begrijpelijk. Als rechterarm van de staat droeg de marine verantwoordelijkheid voor de veiligheid van zowel het moederland als de koloniën.⁹⁵ Maar hoe betrouwbaar was de vloot eigenlijk als het personeel zich verwant voelde met 'verklaarde tegenstanders van het militarisme'?⁹⁶ Die vraag deed zich haast vanzelf voor. Het was immers geen geheim dat leger en vloot in socialistische kringen vijandig werden begroet. Tegenover *De Telegraaf* verklaarde Staalman in februari 1903 dat de autoriteiten de bestaande ontevredenheid bij het marinepersoneel schromelijk hadden onderschat:

'Van de door ontevredenheid onder hen ontstane revolutionaire stroomingen hebben de autoriteiten inderdaad geen denkbeeld. De toestand bij de marine is onder dat personeel zéér bedenkelijk (de dezer dagen te Amsterdam en te Helder aangenomen motie, waarbij de marine-matrozen zich met de arbeiders solidair verklaarden, is daarvoor wel het sterkst bewijs), maar had het niet behoeven te zijn, indien de Regeering reeds veel vroeger aan kleine grieven was tegemoet gekomen. Jaar aan jaar heb ik verschillende marineministers daartoe in de gelegenheid gesteld.'⁹⁷

Als buitenstaander schatte Staalman de toestand beter in dan menig marineofficier dat deed. De oorzaak van de ontevredenheid lag niet zo zeer bij de SDAP. Er leefden al langere tijd grieven bij het personeel, waarvoor de marineleiding en de regering al die tijd onvoldoende oog hadden getoond. Deze nalatige houding schiep ruimte voor de sociaaldemocraten, die hiervan handig gebruikmaakten.

Het is bekend dat Kuyper in reactie op de eerste spoorwegstaking voor een harde, repressieve beleidslijn koos. Op 25 februari 1903 presenteerde hij een drietal wetten, die door tegenstanders al spoedig 'worgwetten' werden genoemd, waarvan de belangrijkste

was dat werkonderbrekingen voor ambtenaren en spoorwegpersoneel voortaan verboden waren. Kuyper beschouwde de stakingen als politieke acties, die slechts tot doel hadden het overheidsgezag te ondermijnen. Dat rechtvaardigde naar zijn overtuiging een repressief optreden.⁹⁸ In dat licht moet ook de benoeming van Ellis tot minister van Marine worden gezien.

Een verbod op Het Anker

Ellis richtte in het bijzonder zijn pijlen op *Het Anker*, de spreekbuis van het lagere marinepersoneel. Het wantrouwen jegens de Matrozenbond werd immers grotendeels veroorzaakt door de inhoud van dit weekblad. Eén officier had de moeite genomen er zelf kennis van te nemen. Hoewel hij van mening was dat het streven naar lotsverbetering op zichzelf genomen te rechtvaardigen viel – in zijn optiek schoot het marinebestuur duidelijk tekort – kon de wijze waarop er over commandanten werd geschreven allerm minst zijn goedkeuring wegdragen. Hij vond het zeer ongepast en flagrant in strijd ‘met elk begrip van krijgstucht en discipline’ dat schepelingen anoniem klaagden over de aan hen opgelegde straffen. Dat gold temeer omdat het bij nader onderzoek nogal eens bleek dat de gedane beweringen overdreven of zelfs ongegrond waren. Daarmee sneed de Matrozenbond zich in de eigen vingers, aldus de anoniem gebleven auteur. Zolang de bond in zijn orgaan dergelijke ‘lasterlijke stukken’ plaatste, hoefde Janmaat er niet op te rekenen dat zeeofficieren hem een welwillend oor zouden bieden. Integendeel, door de toonzetting waren de bond en zijn orgaan bij voorbaat veroordeeld, of de wensen van het scheepsvolk nu billijk waren of niet.⁹⁹ Dit stuk vertolkte, zo mogen we aannemen, de zienswijze van een ruime meerderheid van het korps zeeofficieren.¹⁰⁰ Ergernis wekte vooral het feit dat schepelingen het optreden van hun officieren – superieuren – openlijk bekritiseerden en hun regime als te streng durfden te beoordelen. Van een mindere mocht eigenlijk ook niet worden verwacht dat hij zich in beschaafd Nederlands uitte, stelde een zekere C. hooghartig vast. Als een schepeling er al in slaagde zijn gedachten op papier te zetten, deed hij dat ‘in den regel zonder keurigen vorm en stijl’. Deze minder verfijnde schrijfwijze leidde zijns inziens per definitie tot insubordinatie.¹⁰¹

De toonzetting van *Het Anker* prikkelde de marineleiding en was voor haar de belangrijkste reden de Matrozenbond hardhandig aan te pakken. In oktober 1902 ontving het hoofdbestuur van schout-bij-nacht Ellis het dringende verzoek de inhoud van *Het Anker* in overeenstemming te brengen met de krijgstucht op straffe van een algemeen verbod.¹⁰² Waar Ellis het verzoek met een waarschuwing liet vergezellen, had hij eerder dat jaar als commandant van het station West-Indië het blad resoluut verboden op alle oorlogsschepen van zijn eskader.¹⁰³ Redacteur Verstegen hoopte het tij nog te kunnen keren door alle verantwoordelijkheid naar zichzelf toe te trekken: niet het hoofdbestuur was aansprakelijk, hijzelf moest op de inhoud worden aangesproken. Als een buiten de marine staand burger redigeerde hij immers het blad. Evenmin was de Matrozenbond een militaire vereniging, legde hij uit, het was hooguit een vereniging waarbij militairen zich aansloten, een vereniging die bovendien rechtspersoonlijkheid had ontvangen. De verdediging van

Verstegen baatte echter niet, want in december 1902 voegde Ellis de daad bij het woord. Aan boord van alle oorlogsschepen in de directie Willemsoord was het voortaan verboden *Het Anker* te ontvangen, te verspreiden of te lezen.¹⁰⁴ Verstegen was ervan overtuigd dat het verbod zich uiteindelijk tegen de autoriteiten zou keren en verbittering teweeg zou brengen. Met een list trachtte hij het verbod nog te omzeilen door *De Hamerhaai: weekblad voor den minderen marineman in de directie Willemsoord* uit te geven. Onder een andere naam werd een blad met exact dezelfde inhoud als *Het Anker* aan de leden in Willemsoord verstrekt. Hoewel menig officier om deze 'zeemanshumor' had kunnen lachen, duurde het niet lang of ook *De Hamerhaai* stond op de lijst met verboden lectuur.¹⁰⁵

Deze verbodsbepaling bleek het begin van een harde confrontatie tussen het hoofdbestuur en de redactie aan de ene en de marineautoriteiten, vooral in de persoon van Ellis, aan de andere zijde. Eerst als commandant van de directie Willemsoord en vanaf 16 maart 1903 als minister van Marine liet Ellis zich kennen als een felle tegenstander van de Matrozenbond. Hij achtte het zijn taak aan de 'bestaande en kunstmatige onderhouden verwildering bij een deel van het personeel paal en perk te stellen'. Om die reden had hij na het overlijden van minister Kruys de opengevallen post in het kabinet aanvaard.¹⁰⁶ Kuyper kon deze 'socialistenvreter' bijzonder goed gebruiken, omdat de 'geest' onder het lagere personeel te wensen overliet. Ellis zette zijn harde lijn na zijn aantreden als bewindsman onverbiddeijk voort. Nog maar net in functie zette hij de leden van het hoofdbestuur op straat vanwege de inhoud van *Het Anker*. Wie onder eigen naam publiceerde kon eveneens op ontslag rekenen.¹⁰⁷ De minister voerde de druk stapsgewijs op. Om te voorkomen dat er opnieuw hoofdbestuursleden ontslagen zouden worden vanwege de inhoud van het bondsorgaan, besloot de Matrozenbond in juni 1903 met algemene stemmen afstand te doen van zijn blad. *Het Anker* werd overgedragen aan Verstegen, die het als particulier zou redigeren en uitgeven. Niet langer kon de minister het hoofdbestuur aansprakelijk stellen, zo hoopte men. De loskoppeling had tot gevolg dat het onafhankelijke orgaan sindsdien een nieuwe ondertitel voerde: 'weekblad gewijd aan de belangen van het minder Marine-personeel'.¹⁰⁸ De redactie verbreedde haar doelstelling, wat onder meer tot uitdrukking kwam in een afzonderlijke rubriek voor de stokers.

De minister was echter nog niet van *Het Anker* af en het blad evenmin van de minister. In het najaar van 1903 had Meijer het stokje van Verstegen overgedragen gekregen. Diezelfde Verstegen bedankte in april 1904 tevens als bondsadministrateur en in zijn plaats werd dezelfde Meijer benoemd. De minister beschouwde de hele gang van zaken als een stap terug. Officieel waren de Matrozenbond en de redactie misschien van elkaar gescheiden, maar met de benoeming van Meijer kwam de leiding opnieuw in handen van een en dezelfde persoon. Namens de minister deelde een commissie van officieren de leden van het hoofdbestuur mee dat binnen één maand alle betrekkingen tussen de administrateur en de redacteur verbroken zouden moeten worden. De bond werd voor de keuze gesteld: of Meijer diende als administrateur ontslagen te worden, of het hoofdbestuur zou andermaal uit dienst ontslagen worden. Het werd uiteindelijk het eerste. In zijn hoofdartikel van 23 april 1904 schreef Meijer dat hij als redacteur van *Het Anker* uit de Matrozenbond